

ΓΑΜΗΛΙΕΣ ΠΑΡΟΧΕΣ ΣΤΟΥΣ ΑΛΒΑΝΟΦΩΝΟΥΣ ΤΗΣ ΝΑ. ΑΤΤΙΚΗΣ—ΛΑΥΡΕΩΤΙΚΗΣ (1850-1940)

1. Η προβληματική

Η μελέτη των γαμήλιων παροχών έχει αρχίσει να ενδιαφέρει ιδιαίτερα τους κοινωνικούς επιστήμονες και στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Η μελέτη μπορεί να πραγματοποιηθεί με πολλούς τρόπους, σε συγχρονικό ή διαχρονικό επίπεδο, και με χρήση διαφορετικών πηγών και πληροφοριών. Μια από τις σπουδαιότερες πηγές για το θέμα αυτό αποτελούν τα Βιβλία Μεταγραφών των παλιών δήμων. Μια άλλη εξίσου σπουδαία πηγή είναι τα συμβολαιογραφικά αρχεία. Η «ανάγνωσή» τους μπορεί να μας προσφέρει σημαντικές πληροφορίες και να μας βοηθήσει στην κατανόηση των διάφορων στρατηγικών μεταβίβασης της περιουσίας. Λέγοντας «ανάγνωση», χρησιμοποιούμε τον όρο με τη σημασία της δομολογικής και συστηματικής ανάλυσης και ερμηνείας κάθε δικαιοπρακτικού σε συνάρτηση με τα υπόλοιπα, τα οποία στο σύνολό τους καθορίζονται από τη γενικότερη δικαιοπρακτική συμπεριφορά και νοοτροπία ενός πληθυσμού¹.

Τα Βιβλία Μεταγραφών μας παρέχουν την παραπάνω δυνατότητα με τον όρο ότι τα δικαιοπρακτικά μεταγράφονται ταυτόχρονα ή μικρό χρονικό διάστημα μετά από τη σύνταξή τους. Τα συμβολαιογραφικά αρχεία μας προσφέρουν ακόμα μεγαλύτερες δυνατότητες. Σ' αυτά μπορούμε να επισημάνουμε και δικαιοπρακτικά, στα οποία η συναλλαγή δεν αναφέρεται μόνο σε ακίνητα, π.χ. προικοσύμφωνα που αφορούν κινητά ή χρήματα, προγαμιαίες δωρεές, με τις οποίες προσφέρουν χρήματα και άλλα κινητά δώρα, δανειστικά συμβόλαια κλπ. Υπάρχει όμως ένας περιορισμός που οφείλεται στο γεγονός ότι πολλά τέτοια έγγραφα δεν συντάσσονται πάντα επί τόπου. Μπορούν να

---

1. Βλ. σχετικά *Ελευθ. Π. Αλεξάκη*, Παρατηρήσεις σε μια μορφή γαμήλιας παροχής: το αντιπρόικι, «Ελληνική Κοινωνία», Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Κοινωνίας Ακαδημίας Αθηνών (στο εξής Ε.Κ.Ε.Ε.Κ.) 1 (1987) 129-130.

έχουν γίνει σε άλλες περιοχές και πόλεις. Ένα άλλο εμπόδιο στην έρευνα αυτών των αρχείων είναι ο τεράστιος αριθμός των εγγράφων, που συχνά είναι διαμοιρασμένα σε περισσότερα συμβολαιογραφικά αρχεία, ακόμα και στην ίδια, τη μικρή ή μεγάλη πόλη. Τα συμβολαιογραφικά αρχεία εξάλλου είναι πιο ευάλωτα στη φθορά και την απώλεια, επειδή τα έγγραφα ταξινομούνται χωριστά κατά σειρά και δεν αναγράφονται σε ειδικά βιβλία.

Για να σχηματίσουμε πάντως ολοκληρωμένη εικόνα των τρόπων μεταβίβασης της περιουσίας και των γαμήλιων παροχών σε μια περιοχή, είναι απαραίτητη η μελέτη σε πολλά επίπεδα και από περισσότερες οπτικές γωνίες: Βιβλία Μεταγραφών, συμβολαιογραφικά αρχεία, οικογενειακές καταστάσεις από τα δημοτολόγια, συμμετοχική παρατήρηση, καθώς και συγκεκριμένες πληροφορίες από ηλικιωμένους ή νεότερους πληροφορητές (συνεντεύξεις-βιογραφίες). Σ' ένα άλλο ερμηνευτικό επίπεδο το υλικό αυτό πρέπει να συνδεθεί και να συσχετισθεί με την οικογενειακή και συγγενειακή οργάνωση του πληθυσμού και με τις επικρατούσες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στην περιοχή².

Η μελέτη των γαμήλιων παροχών θα μπορούσε, θεωρητικά, να αρχίζει από το 1835, χρονολογία επίσημης εφαρμογής από το κράτος ως αστικού κώδικα της Εξάβιβλου του Αρμενόπουλου, και να φθάνει ως το 1946, οπότε έχουμε την εφαρμογή του νέου Αστικού Κώδικα, παρ' όλα τα τεχνικά προβλήματα, λόγω του μεγάλου χρονικού διαστήματος και της πληθώρας των εγγράφων. Άλλωστε, ανάλογα με τον αριθμό τους κρίνεται αναγκαία η επεξεργασία τους με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή. Πάντως το παραπάνω χρονικό διάστημα αποτελεί μια περίοδο, στην οποία όλες οι δικαιопραξίες γίνονται με βάση ένα καθορισμένο νομικό πλαίσιο αναφοράς³.

Η έρευνά μας αρχίζει από το 1850 και έχει ως όριο το 1940, για πολλούς λόγους. Τα Βιβλία Μεταγραφών είναι σε χρήση στο ελληνικό κράτος από το

2. Είναι επομένως χωρίς νόημα οι συζητήσεις για την καλύτερη μέθοδο προσέγγισης του θέματος· πρβ. *Αγλαΐα Κάσδαγλη*, Κριτική στη μελέτη της *Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου*, «Η προίκα ή περί του θρησκευτικού βίου των Νεοελλήνων», καθώς και την απάντηση της τελευταίας «Παρ' όλην την επιθυμίαν», περ. «Πολίτης», έτος 1986, τεύχ. 71, σ. 96-104.
3. Η εφαρμογή του νέου Αστικού Κώδικα πέρασε από μεγάλες δοκιμασίες λόγω της γερμανικής κατοχής, αλλά και μετά την απελευθέρωση ως νομοθέτημα της δικτατορίας του Μεταξά. Ο Αστικός Κώδικας έπρεπε να εφαρμοστεί από την 1η Ιουλίου του 1941. Ανεστάλη όμως η εφαρμογή του από την κατοχική κυβέρνηση. Το νέο Αστικό Κώδικα χρησιμοποίησαν οι ελληνικές αρχές για τους Έλληνες πολίτες και στρατιωτικούς, που είχαν καταφύγει στην Αίγυπτο, ενώ στην Ελλάδα συνεχίστηκαν οι δικαιопραξίες με την παλιά νομοθεσία. Τέλος, στις 23 Φεβρουαρίου του 1946 ο Αστικός Κώδικας τέθηκε οριστικά σε εφαρμογή: Αστικός Κώδιξ (επιμ. Γ. Α. Βαβαρέτου), Αθήνα χ.χ., σ. 419.

1857, υπάρχουν όμως μεταγραφμένα και συμβόλαια που έχουν συνταχθεί μερικά χρόνια ενωρίτερα. Το 1940 εξάλλου λήγει η περίοδος του μεσοπολέμου και αρχίζει μια ιδιαίτερα ανώμαλη περίοδος ως το 1950 (παγκόσμιος πόλεμος, κατοχή, εμφύλιος). Η κατάσταση αυτή οδηγεί στην ταχύτερη εξέλιξη του θεσμού της προίκας με την εκβιομηχάνιση και την αγροτική έξοδο της επόμενης δεκαετίας⁴.

Στην ανακοίνωσή μας θα εξετάσουμε τις γαμήλιες παροχές, που συνήθιζαν οι κάτοικοι στην ευρύτερη γεωγραφική και διοικητική περιοχή της Λαυρεωτικής και ειδικότερα στα χωριά Κερατέα, Κουβαρά και Καλύβια⁵, με βάση τα Βιβλία Μεταγραφών και έχοντας υπόψη, όπως αναφέραμε, τις δυνατότητες και τους περιορισμούς που μας παρέχουν. Μπορούμε με αυτόν τον τρόπο να μελετήσουμε διαχρονικά την εξέλιξη των διαφόρων γαμήλιων παροχών, που ήταν σε χρήση την παραπάνω περίοδο και να καταλήξουμε σε ουσιαστικά συμπεράσματα. Η περιοχή όμως παρουσιάζει ορισμένες ιδιομορφίες που, πιστεύουμε, αντί να δυσκολέψουν την κατανόηση και την ερμηνεία των γαμήλιων παροχών είναι δυνατόν με την κατάλληλη προσέγγιση να μας βοηθήσουν να τις κατανοήσουμε ακόμα καλύτερα.

Η ευρύτερη Λαυρεωτική περιλαμβάνει το χώρο της νοτιοανατολικής Αττικής, που αρχίζει από το χωριό Καλύβια και φθάνει ως το Σούνιο και την Ανάβυσσο. Οριοθετούμε την περιοχή όχι μόνο με βάση την παλιά διοικητική διαίρεση αλλά και την παρουσία υπολειμμάτων μεταλλευτικών εργασιών, που παρατηρούνται γύρω από τα Καλύβια και το Δασκαλειό της Κερατέας⁶. Στο χώρο περιλαμβάνονται οι κωμοπόλεις και τα χωριά Λαύρειο, Καμάριζα, Κουβαράς, Καλύβια, Κερατέα, καθώς και μερικοί μικροί οικισμοί, όπως Λεγραινά, Πλάκα, Όλυμπος κλπ. Σήμερα η περιοχή είναι πυκνοκατοικημένη, αντίθετα απ' ό,τι συνέβαινε στα μέσα του περασμένου αιώνα⁷. Σημειώ-

4. *Roberta Shapiro*, Qui prend pays prend mari: rusticité, urbanité et mariage en Grèce, περ. «Meridies», έτος 1986, τεύχ., 3, σ. 386.

5. Τα χωριά σχηματίζουν ένα τρίγωνο με πλευρές περίπου 2-6 χλμ. και απέχουν από την Αθήνα γύρω στα 35 χλμ. και από το Λαύρειο 13-19 χλμ. Η Κερατέα είναι κτισμένη πάνω στη λεωφόρο Αθήνας-Λαυρείου, ενώ ο Κουβαράς και τα Καλύβια σε απόσταση περίπου 1 χλμ. απ' αυτή. Η Κερατέα και τα Καλύβια είναι εντελώς πεδινά, αντίθετα ο Κουβαράς είναι κτισμένος πάνω σ' ένα ύψωμα. Και οι τρεις οικισμοί περιβάλλονται από ευφορότατες πεδινές εκτάσεις.

6. *Χρήστου Στρατοκόπου*, Η Κερατέα της Αττικής, Τοπογραφία - Αρχαιολογία - Ιστορία - Μνημεία - Σημειώσεις, Εν Αθήναις 1925, σ. 10· *Ευαγγέλου Κακαβογιάννη*, Επιλογή τοπωνυμίων της Λαυρεωτικής, Πρακτικά Α' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής 19-21 Οκτ. 1984, έκδ. Επιμορφωτικού Συλλόγου Καλυβίων, Καλύβια 1985, σ. 77.

7. Το 1850 ο πληθυσμός του τέως Δήμου Λαυρείου ήταν 1596 κατ. Το 1896 η Κερατέα είχε 2500 κατ., ο Κουβαράς 537 κατ. και τα Καλύβια 1037 κατ.

νουμε ότι το Λαύρειο άρχισε να αναπτύσσεται ως αστικό και βιομηχανικό κέντρο μετά το 1864⁸. Η περιοχή αποτελούσε το Δήμο Λαυρείου με πρωτεύουσα την Κερατέα (Κυρτία) μέχρι το 1891, οπότε η αύξηση του Λαυρείου, το οποίο από άποψη πληθυσμού είχε πλέον υποσκελίζει τους τρεις μεγάλους οικισμούς, Κερατέα, Κουβαρά και Καλύβια, οδήγησε στη διχοτόμηση του πρώτου δήμου σε δύο δήμους, το Δήμο Σουνιέων ή Λαυρεωτικής, που περιλάμβανε όλη τη δυτική περιοχή από τον οικισμό του Θορικού, και το Δήμο Θορικίων, που περιλάμβανε όλη τη βόρεια και ανατολική περιοχή (Πλάκα, Κερατέα, Κουβαρά, Καλύβια), που υπάγονταν ως το 1891 στο δήμο Λαυρείου. Το 1912 οι κωμοπόλεις Λαύρειο και Κερατέα ονομάστηκαν δήμοι και τα μικρότερα χωριά (Κουβαράς, Καλύβια) κοινότητες, για λόγους όμως πρακτικούς οι μεταγραφές ακινήτων συνεχίζουν να γίνονται με κριτήριο τη διαίρεση του 1891 (τέως Δήμοι Σουνιέων ή Λαυρεωτικής και Θορικίων).

Επομένως από το 1870 και ύστερα στην περιοχή δεν υπάρχει μόνο γεωργικός πληθυσμός αλλά και εργατικός: ο πληθυσμός του Λαυρείου, που προέρχεται ωστόσο στο μεγαλύτερο μέρος του από αγροτικό πληθυσμό άλλων περιοχών που μεταβάλλεται σε εργατικό-προλεταριακό με την καθεαυτή σημασία του όρου. Πληθυσμό δηλ. που εκτός από την εργατική του δύναμη στον τόπο αυτό δεν διαθέτει άλλο πόρο ζωής, π.χ. κτήματα, ζώα κλπ. Παράλληλα ένα μέρος των κατοίκων της Κερατέας, των Καλυβίων, αργότερα και του Κουβαρά, αρχίζουν βαθμηδόν να απασχολούνται στα μεταλλεία και τις βιομηχανίες του Λαυρείου. Κρίναμε γι' αυτό σκόπιμο να εξετάσουμε στην ανακοίνωση μόνο τις γαμήλιες παροχές του πληθυσμού των τριών παραπάνω χωριών, αφήνοντας για μια ξεχωριστή ανάλυση και μελέτη τις γαμήλιες παροχές στην κυρίως Λαυρεωτική (Λαύρειο), όπου ο πληθυσμός είναι στην πλειονότητά του εργατικός και ποικίλης προέλευσης.

Η άλλη ιδιαιτερότητα της περιοχής είναι η προέλευση του πληθυσμού στα τρία χωριά. Τούτο άλλωστε ισχύει και για την υπόλοιπη Αττική (Μεσόγεια κλπ.). Ο πληθυσμός είναι αλβανόφωνος και αυτό πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά την ανάλυση και ερμηνεία των στοιχείων. Αν και είναι διαπιστωμένο από άλλες μελέτες μας στον ελληνικό χώρο, ότι η εθνοτική ή άλλη προέλευση ενός πληθυσμού δεν είναι καθοριστική ως προς το είδος των γαμήλιων παροχών, που επικρατούν σε μια περιοχή, για τίποτα δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα βέβαιοι.

2. Το ιστορικό και οικονομικοκοινωνικό πλαίσιο

Οι Αλβανόφωνοι που κατοικούν μέχρι σήμερα στην περιοχή, σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες εγκαταστάθηκαν στο χώρο σε δύο φάσεις, πριν

8. Το 1870 το Λαύρειο είχε γύρω στους 8.000 κατ.

από το τέλος του 14ου και στις αρχές του 15ου αιώνα. Τους έφεραν οι Καταλανοί κυρίαρχοι της Αττικής και οι δούκες της Αθήνας Ατζαγιώλες. Οι λόγοι ήταν στρατιωτικοί και οικονομικοί, η άμυνα δηλ. της περιοχής, η ενίσχυση του αραιού πληθυσμού και η καλλιέργεια της γης, η οποία είχε εγκαταλειφθεί και αποχερσωθεί. Οι έποικοι συνάντησαν σε ορισμένες τοποθεσίες και ελάχιστους ελληνόφωνους κατοίκους, με τους οποίους αναμίχθηκαν και τελικά τους αφομοίωσαν λόγω του μεγαλύτερου αριθμού τους. Η εγκατάσταση πάντως δεν έφθασε πέρα από την Κερατέα εξαιτίας της άγονης και άνυδρης γης της κυρίως Λαυρεωτικής, αλλά και του φόβου των πειρατών, που λυμαίνονταν τα παράλια⁹.

Η εγκατάσταση έγινε με την παροχή τιμαρίων (προνοιών) στους αρχηγούς (φυλάρχους) των Αλβανοφώνων. Σημειώνουμε ότι οι Αλβανόφωνοι αυτοί, καθώς και όσοι είχαν εγκατασταθεί σε άλλες ελληνικές περιοχές, ήταν οργανωμένοι σε φυλές και γένη. Οι αρχηγοί τους μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις έδωσαν τα ονόματά τους σε χωριά και τοποθεσίες της Αττικής, όπως Λιόσια, Μπογιάτι, Σπάτα κλπ. Οι έποικοι εγκαταστάθηκαν αρχικά σε μικρούς σκόρπιους οικισμούς. Πολλοί απ' αυτούς είχαν διατηρηθεί μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα σε όλη την περιοχή της Αττικής (Μεσόγεια, Λαυρεωτική κ.α.). Κάθε μικρός οικισμός αποτελούσε μια γενιά ή πατριά, δηλ. ομάδα συγγενικών οικογενειών. Οι οικογένειες καλλιεργούσαν τη γη και πρόσφεραν στον τιμαριούχο και τον κυρίαρχο (κράτος κλπ.) τα δικαιώματά τους (γεώμορο, δεκάτη και άλλους φόρους). Ο τύπος της οικογένειας που επικρατούσε τότε πρέπει να ήταν η διευρυμένη πολυπυρηνική οικογένεια (νοικοκυριό). Οι οικισμοί, τσιφλίκια αργότερα, ήταν συχνά οχυρωμένοι με πύργους. Τέτοιοι πύργοι υπήρχαν αρκετοί μέχρι πρόσφατα και μερικοί σώζονται ως σήμερα. Το σύστημα αυτό αποδιοργανώνεται μετά τον τουρκοβενετικό πόλεμο του 1689, οπότε οι αλβανόφωνοι κάτοικοι άρχισαν να συγκεντρώνονται σε μεγαλύτερα χωριά, όπως η Κερατέα, ο Κουβαράς, τα Καλύβια κ.ά. Υποθέτουμε ότι η αρχική οργάνωση κατά γενιές και διευρυμένες πολυπυρηνικές οικογένειες θα διατηρήθηκε και μετά το 1700 για ένα χρονικό διάστημα μέσα στα πυκνοκατοικημένα χωριά.

Μετά την τουρκική κατάκτηση (1456) η γη της Αττικής μοιράστηκε σε Τούρκους τιμαριούχους (σπαχήδες). Δεν γνωρίζουμε αν η ηγετική τάξη (φύλαρχοι) του πληθυσμού αυτού διατήρησε τα τιμάρια (πρόνοιες) αλλάζοντας

9. Γ. Δ. Χατζησωτηρίου, Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Υμηττού περιοχών (1205-1973), Αθήναι 1973, σ. 44-74. Πρέπει να αναφέρουμε ότι οι πιο ηλικιωμένοι κάτοικοι της περιοχής μέχρι σήμερα μιλούν αρβανίτικα, ενώ στα συμβόλαια ως και το 1935 συχνά ήταν απαραίτητος ο διερμηνέας. Πολλοί συμβαλλόμενοι, συνήθως γυναίκες, εκτός από την άγνοια γραμμάτων, δήλωναν ότι αγνοούν ή δεν γνωρίζουν επαρκώς την Ελληνική.

θρήσκευμα. Δεν υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες να επιβεβαιώνουν ή να αμφισβητούν μια τέτοια υπόθεση¹⁰. Πάντως γνωρίζουμε ότι στην Κερατέα υπήρχε σπαχής, που ήλεγχε την περιοχή ως τα χρόνια της ελληνικής επανάστασης. Σημειώνουμε ότι σε έγγραφα των μέσων του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα παρουσιάζονται δύο σπαχήδες, ίσως πατέρας και γιός, ο Χουσεϊν και ο Χασάν¹¹, ενώ το 1806 εμφανίζονται δύο σπαχήδες, αδελφοί ή πατέρας και γιός, ο Σαγίτ Χασάν και ο Σαγίτ Σελίμ, να επικυρώνουν μεταβιβάσεις κτημάτων σε Έλληνες¹².

Μετά την απελευθέρωση η γη δεν περιήλθε αμέσως στους καλλιεργητές. Πλούσιοι Έλληνες του εξωτερικού και Αθηναίοι επενδύουν κεφάλαια, αγοράζοντας σε τιμές ευκαιρίας κτήματα από Τούρκους γαιοκτήμονες, που αναχωρούν. Οι μεγάλες γαιοκτησίες (τσιφλίκια), που υπήρχαν ήδη από το 18ο αιώνα στην περιοχή, περιήλθαν τώρα στα χέρια των Ελλήνων¹³. Πολύ αργότερα όμως, μετά το 1870, οι κάτοικοι των χωριών αγόρασαν τη γη απ' τους γαιοκτήμονες και τη μοίρασαν μεταξύ τους, καθώς και όσα κτήματα ανήκαν στις μονές Πετράκη, Πεντέλης, Καισαριανής.

Η οικονομία των χωριών στηριζόταν την περίοδο που εξετάζουμε κυρίως στην καλλιέργεια των δημητριακών (στάρι, κριθάρι) και στην αμπελοκαλλιέργεια, που γινόταν συχνότερα σε ιδιόκτητη γη, σπανιότερα σ' εθνική γη ή σε γη που ανήκε στις μονές (καλογερική). Οι κάτοικοι καλλιεργούσαν επίσης αμπέλια σε μεγάλες εκτάσεις που ανήκαν στους γαιοκτήμονες Μάρκελο, Λογοθέτη, Μελισσουργό και Τσίτσο. Το γνωστότερο αγρόκτημα ήταν του οικισμού Όλυμπος. Η αμπελουργία επεκτάθηκε ακόμα περισσότερο μετά το 1900. Καλλιεργούσαν επίσης διάφορα προϊόντα αυτοκατανάλωσης για τις ανάγκες της οικογένειας, όπως φακές, φάβα, φασόλια κ.ά. Η δεντροκαλλιέργεια με εξαίρεση τα ελαιόδεντρα ήταν ελάχιστα αναπτυγμένη και περιοριζόταν κυρίως σε συκιές και αγλαδιές. Η ελαιοκαλλιέργεια αρχικά κάπως περιορισμένη με τη στροφή του αιώνα γενικεύτηκε. Πολλές εκτάσεις που πριν ήταν χέρσες ή τις είχαν για καλλιέργεια άλλων προϊόντων, π.χ. δημητριακών, αποδόθηκαν στην ελαιοκαλλιέργεια. Καλλιεργούσαν επίσης κηπευτικά σε μικρή έκταση, κυρίως γι' αυτοκατανάλωση (πεπόνια, καρπούζια κ.ά.).

Η κτηνοτροφία ήταν βασικά οικόσιτη (γίδια, πρόβατα). Η μεγάλη κτη-

10. Βλ. Γ. Δ. Χατζησωτηρίου, ό.π., σ. 69-91, 100-115, 133-134, 248 και 254.

11. Χρήστου Στρατοκόπου, ό.π., σ. 54-55.

12. Αναφέρεται σε διάφορα πωλητήρια στους πρώτους τόμους των Βιβλίων Μεταγραφών ότι οι πωλητές έχουν την ιδιοκτησία τους με οθωμανικά έγγραφα των δύο αυτών μουσουλμάνων, βλ. πρόχειρα, τόμ. 1ος, αρ. 240 και τόμ. 5ος, αρ. 24.

13. Μεταξύ των αγοραστών είναι και γνωστά ονόματα, όπως 'Αγγελος Γέροντας, Παναγιώτης Ζωγράφος, Νικόλαος Στρέφης κ.ά.: Κώστα Πρίφτη, Ἡ γαιοκτησία στην Αττική, περ. «Συμβολή», τεύχ. 22, σ. 20· πρβ. και Σπ. Θεοδωρόπουλου, Το αγροτικό ζήτημα της Αττικής, περ. «Αγροτική Οργάνωση», έτος 1919, τεύχ. 2-3, σ. 202-203.

νοτροφία (κοπαδιάρικη) ήταν πιο περιορισμένη. Με αυτή ασχολούνταν, εκτός από τους λίγους ντόπιους, κυρίως ξένοι (βλάχοι), που έρχονταν από τη Δωρίδα και από αλλού για να διαχειμάσουν. Αυτοί ενοίκιαζαν τους βοσκότοπους. Μερικοί μάλιστα εγκαταστάθηκαν μόνιμα στα Καλύβια, στον Κουβαρά και στην Κερατέα. Αγελάδες είχαν λίγες, κυρίως για το όργωμα, όχι τόσο για το γάλα και το κρέας. Για το όργωμα χρησιμοποιούσαν και άλλα μεγάλα ζώα, ημιόνους και άλογα. Αυτά τα ζώα ήταν απαραίτητα και για τα κάρα που είχαν για να μεταφέρουν την παραγωγή τους, σταφύλια, ελιές κλπ. Στην Κερατέα κάθε οικογένεια διέτρεφε και ένα χοιρινό, που το έσφαζαν τα Χριστούγεννα. Η μελισσοκομία ήταν περιορισμένη αλλά αναπτύχθηκε περισσότερο τα τελευταία χρόνια. Διατηρούσαν ακόμα διάφορα πουλερικά, κυρίως όρνιθες, για τις ανάγκες της οικογένειας.

Η καλλιέργεια των σιτηρών γινόταν με αγρανάπαυση. Είχαν χωρίσει τα κτήματα σε δύο ή τρεις ζώνες (πλάτες). Τον ένα χρόνο καλλιεργούσαν τη μια ζώνη, την επόμενη την άλλη. Τη ζώνη που άφηναν ακαλλιέργητη, τη χρησιμοποιούσαν για βοσκότοπο. Για τα σιταροχώραφα χρησιμοποιούσαν παλιότερα το ξύλινο άροτρο, για τα αμπέλια την τσάπα και αργότερα το σιδερένιο άροτρο.

Ως προς την οργάνωση της παραγωγής, η καλλιέργεια γινόταν είτε με τα μέλη της οικογένειας είτε με δανεικά (χούα) ή με ημερομίσθια για όσους δεν είχαν δικά τους κτήματα. Συχνά όμως συνεργάζονταν δύο γεωργοί με τα ζώα τους (κολίγοι). Έβαζε δηλ. ο καθένας το βόδι του για την καλλιέργεια. Εκτός από τους παραπάνω τρόπου παραγωγής καλλιεργούσαν μεγάλες εκτάσεις με τη μέθοδο της αγροληψίας έναντι προσφοράς μέρους της παραγωγής (1/2, 1/3) ή ενοικίου σε είδος και χρήμα (γεώμορο). Το παραπάνω ίσχυε κυρίως για τα αμπέλια των μονών και των γαιοκτημόνων που αναφέραμε¹⁴.

Τις ανάγκες σε χρήμα τις κάλυπταν με την εμπορευματοποίηση μέρους της παραγωγής τους (μούστος, κρασί, λάδι). Μεγαλύτερη όμως πηγή ρευστού ήταν η πώληση της ρητίνης, την οποία συνέλεγαν οι κάτοικοι της περιοχής, ιδιαίτερα του Κουβαρά. Οι ρητινοσυλλέκτες (ρετσινιάρηδες) του Κουβαρά έφθαναν ως τη Χαλκιδική.

Ο τύπος της οικογένειας που επικρατεί την ίδια περίοδο είναι η πυρηνική (nuclear family), το ζευγάρι δηλ. με τα παιδιά του, και η οικογένεια-κορμός (stem family), οι γέροι γονείς δηλ. με ένα παντρεμένο παιδί και τα εγγόνια τους. Συναντάμε όμως και πολυπυρηνικές διευρυμένες οικογένειες (extended families). Απ' ό,τι μπορούμε να διαπιστώσουμε ο τύπος αυτός της οικογένειας είχε αρχίσει ενωρίς να αποδιοργανώνεται, ίσως πριν από το 1850, αφήνοντας στη θέση του την πυρηνική οικογένεια και την οικογένεια-κορμό και στις δύο μορφές της, πατροπλευρική και μητροπλευρική. Η νύφη δηλ. ερχό-

14. Γ. Δ. Χατζήσωτηρίου, ό.π. και Κώστα Πρίφτη, ό.π.

ταν να εγκατασταθεί στην οικία του πεθερού της. Το ίδιο ίσχυε και για το γαμπρό, κυρίως αν η νύφη δεν είχε αδελφούς ή αν δεν έμενε κανείς στην πατρική οικία. Αρκετές φορές όμως η εγκατάσταση του ζευγαριού γινόταν σε πιο απομακρυσμένο μέρος μέσα στο χωριό, σε οικία που κτιζόταν σε οικόπεδο του γαμπρού ή της νύφης (νεοτοπικός γάμος). Συνάγεται επομένως ότι η εγκατάσταση μετά το γάμο δεν ακολουθούσε ένα σταθερό κανόνα. Ήταν ένας συνδυασμός διτοπικής και νεοτοπικής εγκατάστασης.

Ως προς τις ευρύτερες συγγενικές ομάδες σημειώνουμε ότι οι μεγάλες οικογένειες (*φάρες*), που αντιστοιχούσαν στα επώνυμα, ήταν διασκορπισμένες σε όλο το χωριό και χωρίζονταν σε περισσότερους κλάδους (*σόγια*) με παρωνύμια (παρτσούκλια). Οι πυρήνες αυτών των κλάδων ήταν εγκαταστημένοι σε ορισμένες περιοχές του χωριού. Υπήρχε πάντως η τάση της τοπικής απόσχισης και αυτών των ομάδων που σχηματίζονταν με τα παρωνύμια. Τα παρωνύμια κληρονομούσαν συνήθως οι γιοι, αρκετά συχνά όμως και οι σόγαμπροι, που τα μεταβίβαζαν στα παιδιά τους. Γενικά, παρά την αρρενογονική ιδεολογία, στην πρακτική η καταγωγή είχε έντονο αμφιγραμμικό χαρακτήρα.

3. Οι προικοδοτήσεις

Γαμήλια παροχή, η οποία απασχόλησε και απασχολεί τους κοινωνιολόγους και τους ανθρωπολόγους, που μελετούν την ελληνική κοινωνία, είναι η προίκα. Όμως, ενώ υπάρχουν αρκετές εργασίες που εξετάζουν το θεσμό γενικά και θεωρητικά, ελάχιστες τον συσχετίζουν με την κοινωνική και οικογενειακή οργάνωση του υπό μελέτη κάθε φορά πληθυσμού. Με τον τρόπο αυτόν μας διαφεύγουν οι ειδικές περιπτώσεις. Δεν υπάρχει δηλ. μία μορφή προίκας στην Ελλάδα, αλλά περισσότερες, ενταγμένες στο ιδιαίτερο κοινωνικό πλαίσιο κάθε περιοχής¹⁵.

Η θεωρία, με την οποία ερμηνεύεται ως τώρα ο θεσμός της προίκας, συνίσταται ουσιαστικά σε τρεις απόψεις: Η μια θέλει την προίκα έκφραση της δυνατότητας της γυναίκας να κληρονομεί περιουσία από τους γονείς της, της αποκλίνουσας δηλ. μεταβίβασης της περιουσίας (*diverging devolution*). Η δεύτερη βλέπει την προίκα ως ένα εύσχημο τρόπο να αποκληρωθούν οι κόρες. Η τρίτη ως μια παροχή-αντίβαρο για την περιορισμένη προσφορά παραγωγικής εργασίας της γυναίκας¹⁶. Δεν μπορούμε αυτή τη

15. Πρβ. *M. Herzfeld*, The Dowry in Greece. Terminological Usage and Historical Reconstruction, *Ethnohistory* 27 (1980) 225-241· *Marie Elisabeth Handman*, Les prestations matrimoniales en Grèce. Vaste champ en friche. Colloque de Marseille (20-25/9/81). Prestations et stratégies matrimoniales en Méditerranée (υπό δημοσίευση).

16. *Stevan Harrel - Sara A. Dickey*, Dowry Systems in complex Societies, *Ethnology* 24 (1985), 105-111.

στιγμή να πάρουμε θέση πάνω σ' αυτές τις απόψεις. Τα συμπεράσματα θα προκύψουν με την παράθεση των στοιχείων της έρευνας. Περισσότερο άλλωστε θα γίνει κατανοητή η λειτουργία της προίκας στο συγκεκριμένο χώρο, όταν τη συσχετίσουμε με τις άλλες γαμήλιες παροχές και αντιπαροχές που συνυπάρχουν για ένα χρονικό διάστημα στην περιοχή: την «προγαμιαία δωρεά», στις διάφορες μορφές της, και τις αντικαταστάσεις της προίκας.

Η έρευνά μας στα Βιβλία έδωσε 363 προικοσύμφωνα¹⁷. Τα έγγραφα συντάχθηκαν σε ένα χρονικό διάστημα 90 περίπου ετών. Επομένως μας δίνουν μια αναλογία τεσσάρων περίπου εγγράφων το χρόνο¹⁸. Ο αριθμός είναι μικρός για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα¹⁹. Αν κάνουμε μια σύγκριση με τον αριθμό των γάμων, με γαμηλιότητα 7% το χρόνο για τον πληθυσμό της περιοχής αυτή την περίοδο, βλέπουμε ότι δεν έχουμε και την αντίστοιχη αναλογία σε προικοσύμφωνα. Θα μπορούσε να αντιταχθεί ότι έχουν συνταχθεί και άλλα προικοσύμφωνα, που αφορούν ακίνητα, αλλά δεν έχουν μεταγραφεί. Πιστεύουμε ότι ακόμα κι αν υπάρχουν, θα είναι ελάχιστα, ώστε να μην αλλοιώσουν τη γενική εικόνα²⁰. Εξάλλου και τα προικοσύμφωνα που δεν έχουν μεταγραφεί, γιατί αφορούν κινητά και χρήματα, δεν θα ήταν πολλά, γιατί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η προικοδότηση με χρήματα και σ'

17. Είναι μεταγραμμένα σε 67 τόμους, 31 του τέως Δήμου Λαυρείου και 36 του τέως Δήμου Θορικίων και έχουν συνταχθεί 10% στην Αθήνα, 52% στην Κερατέα, 11% στο Λαύρειο (Εργαστήρια), 12% στα Καλύβια, 4% στο Μαρκόπουλο, 9% στο Κορωπί και 2% σε άλλους τόπους (Θήβα, Δασκαλειό). Τα παλιότερα προικοσύμφωνα, αρχίζοντας με ένα που έγινε το 1852, έχουν συνταχθεί στην Αθήνα, όπως και τα άλλα δικαιοπρακτικά, γιατί δεν υπήρχε συμβολαιογράφος στην Κερατέα. Μετά την αύξηση του πληθυσμού του δήμου διορίζονται συμβολαιογράφοι στο Λαύρειο και την Κερατέα. Φαίνεται πάντως ότι η σύνταξη των συμβολαίων γινόταν, όπου και όπως εξυπηρετούσε τους συμβαλλόμενους. Μπορούσαν όμως να καλέσουν το συμβολαιογράφο με δικά τους έξοδα και επί τόπου.
18. Αναλυτικότερα αναλογούν 2 περίπου προικοσύμφωνα για το χρονικό διάστημα 1850-1900 και 7 περίπου για την επόμενη περίοδο 1901-1940. Η διαφορά οφείλεται στην αύξηση του πληθυσμού του δήμου αλλά και στην εξέλιξη της νοοτροπίας των κατοίκων.
19. Π.χ. αν συγκρίνουμε τα προικοσύμφωνα που αφορούν ακίνητα και έχουν συνταχθεί στη Δημητσάνα το χρονικό διάστημα 1890-1900, σε μια περίοδο δηλ. που το χωριό είχε 2500 κατ., όπως και η Κερατέα, βλέπουμε ότι αναλογούν γύρω στα 8 προικοσύμφωνα το χρόνο: πρβ. *Εύα Καλπουρτζή*, 'Ινα πραγματοποιηθεί η δια γάμου σύζευξις, Ε.Κ.Ε.Ε.Κ. 1 (1987) 93.
20. Τα συμβόλαια μεταγράφονται συνήθως τον ίδιο χρόνο που συντάσσονται, σπανιότερα μετά από ένα-δύο χρόνια. Καθυστέρηση πάνω από δεκαετία είναι σπανιότατη. Αυτό είναι φυσικό, καθόσον σύμφωνα με το νόμο η πλήρης κυριότητα πάνω στο ακίνητο αποκτάται με τη μεταγραφή. Χωρίς μεταγραφή του ακινήτου δεν μπορεί να γίνει επίσημο συμβόλαιο (πωλητήριο, δωρητήριο κλπ.).

αυτά τα έγγραφα που διαθέτουμε ήταν περιορισμένη. Νομίζουμε ότι η ερμηνεία βρίσκεται αλλού. Ο πληθυσμός αυτός δεν πολυσυνήθιζε να κάνει επίσημα προικοσύμφωνα και γενικά να επισημοποιεί τις δοσοληψίες του με συμβολαιογραφικά έγγραφα²¹. Άλλωστε οι μεταβιβάσεις προς τις θυγατέρες γίνονταν και με άλλου είδους συμβόλαια, π.χ. «δωρητήρια εν ζωή» ή «καίτια θανάτου». Επομένως τα στοιχεία μας δεν είναι μια στατιστική του τι ακριβώς συνέβαινε, αλλά ενδείξεις της κατάστασης που επικρατούσε. Εξάλλου υπόκεινται σε μεταβολές ανάλογα με το χρονικό διάστημα 1850-1900 ή 1901-1940.

Σημειώνουμε ότι στα 363 προικοσύμφωνα, σε ποσοστό περίπου 54% ο προικοδότης είναι κάτοικος Κερατέας, σε ποσοστό 7% κάτοικος Κουβαρά, σε ποσοστό 33% κάτοικος Καλυβίων και σε ποσοστό 6% κάτοικος άλλων οικισμών του δήμου ή άλλων περιοχών²². Τα παραπάνω αναλυτικά στοιχεία μειώνουν πολύ περισσότερο την αναλογία των προικοσυμφώνων το χρόνο για τους οικισμούς. Παράλληλα παρατηρούμε ότι τὰ προικοσύμφωνα από τον Κουβαρά είναι ελάχιστα και ο αριθμός τους αναλογικά σχεδόν σταθερός για ολόκληρη την περίοδο (πίνακας Ι). Πιστεύουμε ότι ο μεγαλύτερος αριθμός των προικοσυμφώνων της Κερατέας και των Καλυβίων εξηγείται από το μεγαλύτερο πληθυσμό τους. Ειδικότερα για την Κερατέα σημαντικό ρόλο έπαιξε ότι η κωμόπολη αποτέλεσε το διοικητικό και εμπορικό κέντρο των τώως Δήμων Λαυρείου και Θορικών. Αντίθετα, ο Κουβαράς παρέμεινε για περισσότερο χρόνο αγροτικός και η οικονομία του αυτάρκης, εσωστρεφής και κλειστή. Πρέπει επομένως οι δοσοληψίες των κατοίκων να γίνονταν με το λόγο ή με ιδιωτικά προικοσύμφωνα.

Ο γαμπρός σε ποσοστό περίπου 49% είναι κάτοικος Κερατέας, σε ποσοστό 8% κάτοικος Κουβαρά και σε ποσοστό 26% κάτοικος Καλυβίων. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις είναι σπανιότερα κάτοικος ενός μικρότερου οικισμού του δήμου, συχνότερα ενός χωριού έξω από το δήμο, καμιά φορά της Αθήνας και του Πειραιά (πίνακας Ι). Τα στοιχεία αυτά δείχνουν φανερά μεγαλύτερη διασπορά τόπων προέλευσης των γαμπρών. Το ερώτημα είναι αν

21. Πληροφορητές μου ανέφεραν ότι παλιά εδώ φοβούνταν τους συμβολαιογράφους. Υποθέτουμε ότι οι λόγοι θα ήταν οικονομικοί, τα έξοδα δηλ. των συμβολαίων. Άλλωστε δοσοληψίες με το λόγο γίνονται ακόμα και σήμερα στην περιοχή.

22. Μέσα σ' αυτά τα 363 προικοσύμφωνα περιλαμβάνονται και επτά, στα οποία η νύφη κατάγεται από οικισμό έξω από το δήμο ή την Αττική. Θεωρήσαμε σκόπιμο να τα συνυπολογίσουμε, γιατί είτε ο γαμπρός είναι κάτοικος του δήμου είτε η νύφη και οι γονείς της είναι εγκαταστημένοι στο δήμο, όπου έχουν αποκτήσει ακίνητη περιουσία. Αφήσαμε έξω μερικά προικοσύμφωνα, στα οποία και οι δύο μελλοντικοί είναι κάτοικοι Μαρκόπουλου ή Κορωπίου. Οι προικοδοτήσεις με ακίνητη περιουσία που βρίσκεται μέσα στο δήμο, οφείλονται συνήθως στην καταγωγή του προικοδότη από κάποιο χωριό του τώως Δήμου Λαυρείου ή Θορικών.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

	Τόπος καταγωγής νύφης		Τόπος καταγωγής γαμπρού	
	1850-1900	1901-1940	1850-1900	1901-1940
Κερατέα	62%	46%	59%	39%
Κουβαράς	8%	6%	7%	8%
Καλύβια	22%	45%	18%	34%
Άλλοι οικισμοί του δήμου*	5%	2%	6%	3%
Οικισμοί έξω από το δήμο**	3%	1%	10%	16%

σ' αυτές τις περιπτώσεις μετακινείται ο γαμπρός ή η νύφη. Πάντως αποδεικνύουν ότι στο μεγαλύτερο ποσοστό οι προικιζόμενες νύφες των τριών χωριών την περίοδο αυτή σπανιότατα κατευθύνονται προς τα μεγάλα αστικά κέντρα, Αθήνα και Πειραιά. Αντίθετα, τα στοιχεία από τα δημοτολόγια και τις γενεαλογίες ενισχύουν την άποψη ότι η μετακίνηση των γυναικών την περίοδο που εξετάζουμε γινόταν προς τα μεγαλύτερα πεδινά χωριά της περιοχής (Κερατέα, Καλύβια κλπ.)²³.

Από τα παραπάνω έγγραφα το 2% είναι απλές «συστάσεις προικός». Η προίκα δηλ. παραχωρείται στη γυναίκα, χωρίς να επίκειται ο γάμος, γιατί

* Πέτα, Όλυμπος, Θορικός, Πλάκα, Σπηλιαζέζα, Δασκαλειό, Φωφόλα, Ανάβυσσος.

** Μέθανα, Κέα, Μαρκόπουλο, Μύτικας, Κορωπί, Λαύρειο, Καμάριζα, Πειραιάς, Καλή Αυλάνας, Αθήνα, Λαμία, Θήβα, Σπάτα, Δαύλεια, Μπραχάμι, Λιόσια, Αγκίστρι.

23. Οι γάμοι με γαμπρούς από την Αθήνα και τον Πειραιά γίνονται κυρίως μετά το 1900 και είναι 16 (ποσοστό 4%). Επομένως δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι την περίοδο αυτή έχουμε μεταφορά σημαντικού κοινωνικού πλεονάσματος με τη μορφή προίκας από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα. Οπωσδήποτε αρκετές από τις παραπάνω περιπτώσεις αφορούν υπεργαμία των γυναικών και οι προίκες είναι μερικές φορές υψηλές. Σε δύο περιπτώσεις ο γαμπρός κατοικεί στον Πειραιά και είναι έμπορος και ιδιωτικός υπάλληλος αντίστοιχα, στις υπόλοιπες κατοικεί στην Αθήνα και είναι ελαιοχρωματιστής (δύο φορές), αμμοκονιαστής, σιδηρουργός, επιλοχίας του στρατού, οργανοπαίκτης, υποδηματοποιός, τροchioδρομικός, υπάλληλος αερίοφωτος, καφεπώλης, γαλακτοπώλης, παντοπώλης (δύο φορές) και δικηγόρος. Οι προικοδοτές είναι συνήθως κτηματίες ή γεωργοκτηματίες.

Η μετακίνηση των προικιζομένων γυναικών προς τα μεγάλα αστικά κέντρα παρατηρείται μετά το 1950 και έχει σχέση με την αγροτική έξοδο· πρβ. *Ernestine Friedl, Vassilika, a Village in modern Greece*, Holt Rinehart & Winston, New York 1962, σ. 64-68.

ακόμα δεν έχει βρεθεί ο γαμπρός. Τα έγγραφα αυτά, τα οποία ανήκουν στην πρώτη περίοδο (1866-1897), είναι λιγοστά και δείχνουν ότι το μερίδιο της ανύπαντρης γυναίκας έβγαινε στην άκρη, ίσως επειδή τότε γινόταν η διανομή της περιουσίας ή για άλλους λόγους, π.χ. είχε μείνει «γεροντοκόρη». Ένα από τα έγγραφα αυτής της κατηγορίας είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Αναφέρεται στη «συμφωνία προικοδοτήσεως» μεταξύ του πατέρα και του εργοδότη της κόρης του, την οποία στέλνει υπηρέτρια. Ενδιαφέροντες είναι οι όροι του συμβολαίου σε περίπτωση θανάτου του εργοδότη, της συζύγου του ή της κοπέλας πριν από την ηλικία γάμου της²⁴. Τα έγγραφα χαρακτηρίζονται μέσα στο κείμενο —στα παλιότερα λείπουν οι τίτλοι— ως «συστάσεις προικός», «δωρητήρια εν ζωή», «δωρητήρια-παραχωρητήρια λόγω προικός» ή απλώς «προικοδοτήσεις». Η δυνατότητα απόκτησης περιουσιακών στοιχείων πριν από το γάμο είναι μια ένδειξη ότι τα δικαιώματα της γυναίκας στην ακίνητη περιουσία ήταν πολύ ισχυρά. Αυτό, όπως θα δούμε, επιβεβαιώνεται και από τα υπόλοιπα έγγραφα.

Προικοδοτήσεις αρσενικών παιδιών κατά κανόνα δεν συναντάμε. Υπάρχει μόνο μια εξαίρεση. Ο πατέρας έχει έλθει σε συμφωνία να παντρέψει το γιό του με μια χήρα και του «παραχωρεί λόγω προικός» μερίδιο από την ακίνητη περιουσία του. Το έγγραφο αυτό δημιουργεί πολλά ερωτήματα, στα οποία δεν μπορούμε προς το παρόν να δώσουμε απάντηση²⁵.

Τα υπόλοιπα έγγραφα από άποψη νομική ανήκουν στην κατηγορία των επίσημων προικοσυμβολαίων, που συντάσσονται ενόψει του γάμου ή αφού έχει ήδη τελεσθεί ο γάμος. Ένα μόνο έγγραφο, ενώ τηρεί τους κανόνες της προσφοράς λόγω γάμου προς την κόρη, χαρακτηρίζεται ως «δωρητήριο αιτία θανάτου». Η λογική είναι ανεξήγητη. Υποθέτουμε ότι έχει γίνει μάλλον για εξασφάλιση του δωρητή, εφόσον οι δωρεές νομικά είναι ανακλητές.

Τα προικοσύμφωνα έχουν διάφορους τίτλους. Αν δεν έχουν, χαρακτηρί-

24. Αναφέρουμε ορισμένα στοιχεία του συμβολαίου που έγινε στην Κερατέα το 1897. Οι συμβαλλόμενοι είναι κτηματίες κάτοικοι Καλυβίων. Το κορίτσι είναι 13 ετών και ο πατέρας το έχει παραδώσει προ πολλού στον εργοδότη να υπηρετεί αυτόν και τη γηραιά σύζυγό του ως ψυχοκόρη. Η νέα θα παραμείνει στην υπηρεσία τους ως τα 22 χρόνια, οπότε οι εργοδότες οφείλουν να την προικίσουν, κατά το γάμο της ή την ενηλικίωσή της με ορισμένα αμπέλια και ελαιόδεντρα, μετρητά 1.000 δρχ., ρουχισμό, σκεύη κλπ., αξίας 1.500 δρχ. Αν πεθάνει ο εργοδότης πρώτος, πριν από την καθορισμένη χρονολογία, θα παραμείνει η κοπέλα με την ηλικιωμένη χήρα. Αν πεθάνει η σύζυγός του πρώτη, η κοπέλα θα γυρίσει στον πατέρα της, παίρνοντας αυτόχρονα τα ακίνητα και κατά το γάμο της τα κινητά. Σε περίπτωση θανάτου της κοπέλας ενωρίτερα οι κληρονόμοι της δικαιούνται αμέσως τα ακίνητα, ενώ τα κινητά μετά από τρία χρόνια.

25. Το συμβόλαιο αυτό έγινε στην Αθήνα το 1859. Ο γαμπρός και ο πατέρας του είναι κάτοικοι Κερατέας, ενώ η χήρα, που παρίσταται μόνη της, κάτοικος Κουβαρά. Σημειώνουμε ότι η χήρα προσφέρει κτήματα στο γαμπρό ως «παλικαριάτικο».

ζονται μέσα στο κείμενο ως «προικοσύμφωνον», «παραχωρητήριον λόγω προικός», «προικοδοτήριον», «προικοσυμβόλαιον», «πρόιξ», «παράδοσις προικός». Μερικά έγγραφα έχουν μέσα στο κείμενο και το χαρακτηρισμό «γηροκόμι». Αυτό δηλώνει ότι η προικιζόμενη έχει την υποχρέωση να γηροκομήσει τον προικοδότη. Επομένως ο γαμπρός έρχεται στην οικία της νύφης υπό την ιδιότητα του σώγαμπρου. Σε αρκετά έγγραφα που έχουν το σκοπό αυτό αναφέρονται ρητά οι όροι, με τους οποίους ο γαμπρός θα εγκατασταθεί στην οικία της νύφης ακόμα και η απαιτούμενη συμπεριφορά απέναντι στον προικοδότη ή την προικοδότρια²⁶.

Η εγκατάσταση του σώγαμπρου με προικοσυμβόλαιο θεωρείται αναγκαία λόγω των δυσμενών όρων που ενδέχεται να αντιμετωπίσει αυτός στην οικία του πεθερού του. Αν γίνει η εγκατάσταση χωρίς έγγραφο, πράγμα που έχει συμβεί αρκετές φορές, ο γαμπρός θα αναγκαστεί να υποκύψει αργότερα σε χειρότερους όρους. Σημειώνουμε ότι σε μια παρόμοια περίπτωση ο γαμπρός είχε συμφωνήσει με τον πεθερό του προφορικά να εγκατασταθεί στην οικία του και να κληρονομήσει όλη την περιουσία. Μετά όμως από μια δεκαετία προέκυψε διαφωνία και ο γαμπρός ζήτησε από τον πεθερό του να του γράψει με συμβόλαιο μερικά κτήματα και μιαν οικία. Έγινε κανονικά προικοσύμφωνο, με ένα μέρος μόνο της περιουσίας του πεθερού και ένα χρηματικό ποσό, που θα κατέβαλλε ο πεθερός στο γαμπρό σε δύο ετήσιες δόσεις. Ο γαμπρός με τη γυναίκα του εγκαταστάθηκαν σε μια μικρότερη προικώα οικία δίπλα στου πεθερού του, όμως σε ξεχωριστό νοικοκυριό²⁷.

26. Ένα συμβόλαιο, που έγινε στην Κερατέα το 1864, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον γι' αυτό κρίναμε αναγκαίο να αναφέρουμε ορισμένα στοιχεία και να παραθέσουμε μερικά αποσπάσματα. Η γιαγιά προικίζει την εγγονή από την πεθαμένη κόρη της με μεγάλη περιουσία, ακίνητα 85 στρ. περίπου και μεγάλης αξίας κινητά (συνολική εκτίμηση προίκας 5.000 δρχ.) Ο γαμπρός είναι γεωργοκτηματίας και προσφέρει σημαντική προγαμιαία δωρεά. Όλοι οι συμβαλλόμενοι είναι κάτοικοι Κερατέας.

Αποσπάσματα: Α) "Οτι η Μαρίνα (γιαγιά) αποφασίσασα και συναινούσα νά δώση τήν εγγονή της Μαρίνα εις τόν Ν.Γ. ως σύζυγον συμφώνησε νά τόν ἔχη ἐσώγαμβρον καί αὐτή μόνον νά διοικῇ τὰ τῆς οἰκίας του, ὁ δέ γαμβρός νά ὑπουργῇ μέχρις τέλους τῆς ζωῆς της, γηροκομούντων ἀμφοτέρων τῶν συζύγων τήν προικοδοτίδα προμήτωρα...

Δ) Τά ἀνωτέρω προικοδοτήματα δίδονται ὑπό ὁρους, ἂν μή γένοιτο προαποθάνῃ ἡ εγγονή ἄτεκνος καί ἐπιζήση ὁ σύζυγος νά μή μεταβῇ ἡ περιουσία εἰς τοὺς ἀνιόντας κληρονόμους αὐτοῦ...

Ε) "Οτι ὀφείλουν οἱ μὲν σύζυγοι νά σέβωνται τήν προικίσασαν προμήτωρα καί νά γηροκομήσουν ἀγογγύστως, νά ὑπακούουν εἰς αὐτήν, αὐτὴ δέ ὀφείλει νά ἀγαπᾷ τοὺς καί νά διοικῇ φιλοφρόνως...

ΣΤ) "Οτι οἱ συμβαλλόμενοι συνεφώνησαν νά εἶναι παρητημένοι πάσης ἐνστάσεως ἐνδίκου καί ἐξωδίκου καί ἀντιρρήσεως κατὰ τῆς παρούσης πράξεως...

27. Το προικοσύμφωνο αυτό έγινε στην Κερατέα το 1864. Οι συμβαλλόμενοι είναι κάτοικοι Κερατέας, όμως κατάγονται ο προικοδότης από την Κύπρο, η γυναίκα του από την

Γενικά, τα συμβόλαια που αφορούν σώγαμπρους, έστω και αν αυτό δεν αναφέρεται πάντα μέσα στα έγγραφα, φαίνονται από την προικοδοότηση με οικίες και ακίνητη περιουσία που κυμαίνεται από 30 έως 100 στρέμματα γης.

Οι προικοδοτήσεις γίνονται σε ποσοστό 37% μόνο από τον πατέρα, σε ποσοστό 16% μόνο από τη μητέρα (το 11% αφορά χήρες μητέρες), σε ποσοστό 30% και από τους δύο γονείς. Εμφανίζονται όμως σπανιότερα και συγγενείς δεύτερου και τρίτου βαθμού ανιόντες ή εκ πλαγίου, καθώς και άλλα πρόσωπα. Έχουμε δηλ. προικοδοτήσεις από τη γιαγιά, από τον παππού (διαγράμματα εικόνας 1)²⁸, από το θετό πατέρα, από τους θετούς γονείς, από τον εργοδότη (αφεντικό) του πατέρα και από τον εργοδότη της νύφης (υπηρέτρια, ψυχοπαίδα). Σημειώνουμε ότι σε μερικές περιπτώσεις οι προικοδοτήσεις από τους συγγενείς δεύτερου και τρίτου βαθμού γίνονται, γιατί έχουν πάρει το κορίτσι στην οικία τους ως ψυχοπαίδα (υπηρέτρια) από μικρή ηλικία ή το έχουν υιοθετήσει. Υπάρχουν επίσης ελάχιστες προικοδοτήσεις από κοινού των αδελφών με τους γονείς ή τη χήρα μητέρα της νύφης και των θείων με τους γονείς της, ποσοστό 3% (διαγράμματα εικόνας 2).

Το επάγγελμα του προικοδότη έχει σχέση συνήθως με τη γεωργία (γεωργός, γεωργοκτηματίας, κτηματίας) και δευτερευόντως με άλλες δραστηριότητες (τέχνες, ελεύθερα επαγγέλματα). Παρουσιάζονται πάντως στα προικοσύμφωνα και μερικοί εργάτες (εργατικοί). Ως επάγγελμα της μητέρας και των άλλων προικοδοτριών δηλώνεται τα οικιακά έργα ή τα γυναικεία έργα. Αρκετές φορές στα παλαιότερα συμβόλαια η γυναίκα δηλώνει ανεπάγγελτος ή σπανιότερα, στα νεότερα, οικοδέσποινα άνευ ιδιαίτερου επαγγέλματος. Αυτό κυρίως στις περιπτώσεις, όπου δεν ασχολείται με την οικία ή τη γεωργία²⁹.

Το επάγγελμα του γαμπρού είναι επίσης στο μεγαλύτερο ποσοστό σχετι-

Εύβοια και ο γαμπρός από τη Σύρο. Ο προικοδότης είναι παντοπώλης και ο γαμπρός αμαξηλάτης. Αναφέρεται ότι «ὁ Γ. Ε. πρό δέκα ἐτῶν καθιστάμενος γαμβρός ἔστερξε νά εἶναι ἐσώγαμβρος μέ συμφωνίαν προφορικήν, νά συζήση μετά τῶν πεθερικών διά βίου καί μετά θάνατον αὐτῶν νά περιέλθῃ ἅπανα ἡ περιουσία καί ἡ κληρονομία εἰς τήν κυριότητα τῆς μοναδικῆς κληρονόμου τῶν Ἑλένης καί ἀκολούθως δέν ἔκαμαν προικοσυμβόλαιον. Ἐπειδή ὁμως τῇ σατανικῇ συνεργείᾳ παρουσιάσθη μεταξύ τῶν συζύγων διχόνοια καί ἀνάματος... καί ἀποφάσισαν νά ζήσουν ἀνεξαρτήτως, προικίζει ὁ πατήρ Α. Χ. τήν θυγατέρα του Ἑλένη μέ κινητά καί ἀκίνητα καί τά παραδίδει εἰς τήν διοίκησιν τοῦ γαμβροῦ του».

28. Για την παράσταση των συγγενικών σχέσεων θα χρησιμοποιηθούν τα εξής σύμβολα:

Δ αρσενικό

Ο θηλυκό

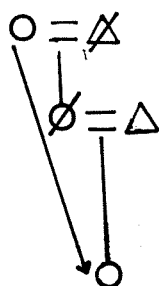
| γονική σχέση

— αδελφική σχέση

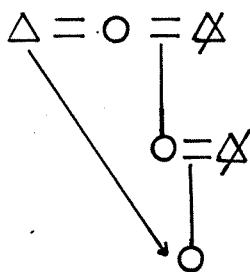
= συζυγική σχέση

Χ και Ψ άτομα που έχουν πεθάνει.

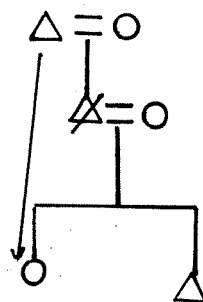
29. Μόνο σε δύο προικοσύμφωνα δηλώνεται επάγγελμα της μητέρας υπηρέτρια και πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, μια Ιταλίδα εγκαταστημένη στο Λασκαλειό.

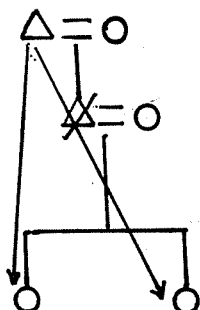
1. Περίπτωση Μ.Ι.Σ.,
Κερατέα 1864

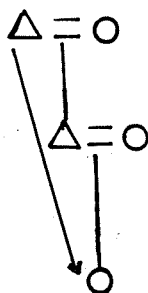
2. Περίπτωση Α.Χ.Χ.,
Κερατέα 1864

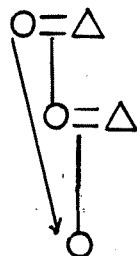
3. Περίπτωση Μ.Τ.,
Κερατέα 1866

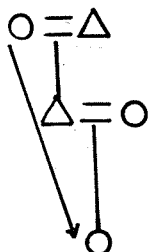
4. Περίπτωση Ι.Σ.Ο.,
Κερατέα 1895 και 1896

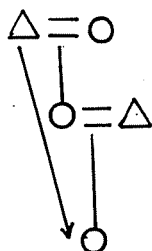
5. Περίπτωση Α.Γ.Α.,
Κερατέα 1906

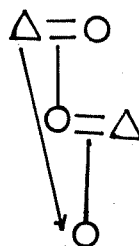
6. Περίπτωση Κ.Ξ.Π.,
Κερατέα 1924

7. Περίπτωση Μ.Σ.Π.,
Κερατέα 1931

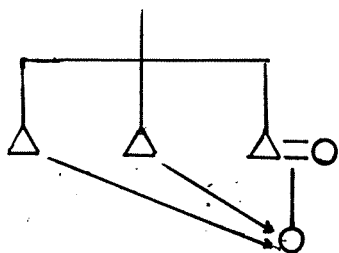

8. Περίπτωση Α.Κ.Κ.,
Καλύβια 1931

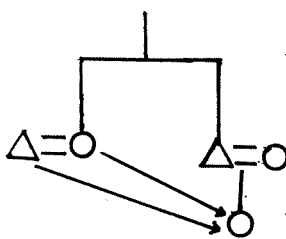

9. Περίπτωση Κ.Ι.Σ.,
Καλύβια 1934

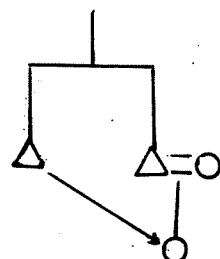
Εικόνα 1. Προικοδοτήσεις από συγγενείς 2ου βαθμού ανιόντες και εξ αγχιστείας

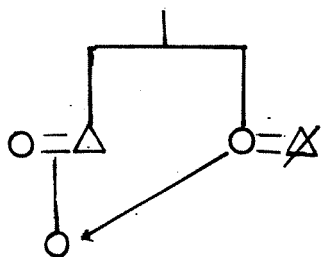
1. Περίπτωση Μ.Ι.Σ.,
Κερατέα 1883

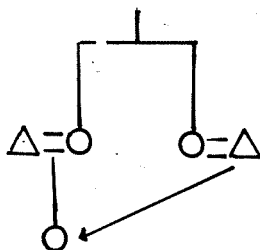
2. Περίπτωση Μ.Δ.Ο.,
Κερατέα 1892

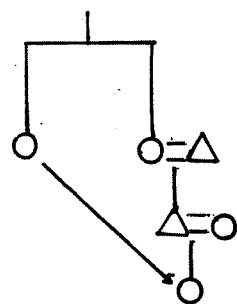
3. Περίπτωση Δ.Γ.Α.,
Κερατέα 1910

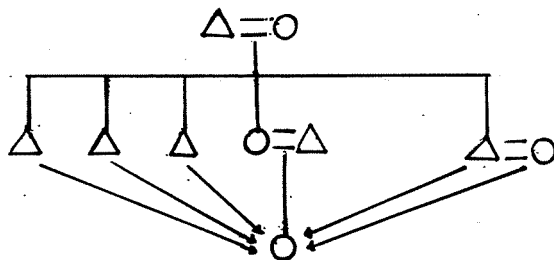
4. Περίπτωση Μ.Ι.Ο.
Κερατέα 1914

5. Περίπτωση Δ.Κ.Π.,
Καλύβια 1931

6. Περίπτωση Ε.Δ.Γ.,
Κερατέα 1934

7. Περίπτωση Δ.Β.Σ.,
Κουβαράς 1931

Εικόνα 2. Προικοδοτήσεις από συγγενείς 3ου και 4ου βαθμού εκ πλαγίου και εξ αγχιστείας

κό με τη γεωργία (γεωργός, γεωργοκτηματίας, κτηματίας). Ασχολούνται όμως αυτοί και με ποικίλες άλλες εργασίες. Είναι ελεύθεροι επαγγελματίες, τεχνίτες, εργάτες κλπ. (πίνακας 2) και σχεδόν κατά κανόνα κάτοικοι Κερατέας και σπανιότερα Καλυβίων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

	Επάγγελμα προικοδότη	Επάγγελμα γαμπρού
Γεωργός	32%	33%
Γεωργοκτηματίας	28%	10%
Κτηματίας	23%	9%
Εργάτης	5%	17%
Υπάλληλος*	2%	6%
Ιερέας	3%	—
Αστός**	7%	25%

Κατά κανόνα οι γάμοι γίνονται μέσα στα ίδια κοινωνικά στρώματα ή επαγγελματικές και κοινωνικές τάξεις σε ποσοστό 83%. Σπανιότερα παρατηρείται μια μικρή υπογαμία των γυναικών γύρω στο 12%, κυρίως στην Κερατέα. Γεωργοκτηματίες δηλ. και κτηματίες παντρεύουν τις θυγατέρες τους με γεωργούς και εργάτες. Πιστεύουμε ότι οι γάμοι αυτοί οφείλονται σε κάποια δυσκολία ανεύρεσης κατάλληλου γαμπρού ή σε κάποια ιδιαίτερη στρατηγική οργάνωσης της οικογένειας. Σπανιότερη ακόμα είναι η υπεργαμία των γυναικών, ποσοστό 5%³⁰.

* Υπέρτερος, κηπουρός, διαχειριστής μονοπωλείου, μηχανουργός, δημοδιδάσκαλος, δημόσιος υπάλληλος, ταμειακός, υπάλληλος ηλεκτρικής εταιρείας, ιδιωτικός υπάλληλος, χωροφύλακας, μάγειρος, τροχιοδρομικός, υπάλληλος αερίοφωτος, επιλοχίας, σαλπικτής, κήρυκας, υπάλληλος Γαλλικής Εταιρείας, ενωμοτάρχης, αγροτικός διανομέας.

** Παντοπώλης, χημικός, γεωπόνος, εργολάβος, ιατρός, έμπορος, αλατοποιός, οινοπώλης, σαγματοποιός, σιδηρουργός, κρεοπώλης, καραγωγέας, αμαξηλάτης, δικηγόρος, υδραυλικός, ξυλουργός, ιχθυοπώλης, λαγνοποιός, οδηγός αυτοκινήτου, κουρέας, καφεπώλης, ελαιοχρωματιστής, ποτοποιός, τυροποιός, πεταλωτής, παραγγελιοδόχος, βαρελοποιός, κτίστης, υποδηματοποιός, σκυτοτόμος, αμμοκονιαστής, οργανοπαίκτης.

30. Η προικοληπτική δυνατότητα δεν είναι ίδια για όλους τους γαμπρούς. Η αξία της προίκας συνήθως αυξάνει ανάλογα με το επάγγελμα και την κοινωνική τάξη του γαμπρού. Όμως με δεδομένη την ισογαμία που αναφέραμε, η προικοληπτική δυνατότητα έχει σχέση και με την οικονομική δυνατότητα του προικοδότη να προσφέρει μεγάλη προίκα. Εκθέτουμε παρακάτω την προικοληπτική δυνατότητα στα κύρια

Η προικοδότηση γίνεται με κτήματα (αγρούς, αμπέλια, αμπελότοπους, οπωροφόρα δέντρα, συχνότερα ελαιόδεντρα, σπανιότερα συκιές, αχλαδιές, χαρουπιές), σε ποσοστό περίπου 90%. Μερικές φορές προσφέρουν και δικαιώματα αμπελοφυτείας σε γη μοναστηριακή, εθνική ή ξένη ιδιωτική. Σε κάθε προικοσύμφωνο η προίκα περιλαμβάνει απ' όλα τα είδη των κτημάτων. Σύγκριση των ποσοστών αμπελιών και αγρών αποδεικνύει ότι ο αριθμός των κτημάτων αυτών έρχεται σχεδόν μισός-μισός, με κάποια μικρή υπεροχή σε ορισμένες περιπτώσεις των αμπελιών. Αυτό συμβαίνει παρά το γεγονός ότι οι αμπελοκαλλιέργειες ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη στην περιοχή και θα ήταν λογικό να υπερισχύουν οι προικοδοτήσεις με αμπέλια. Η μόνη διαφορά είναι οι εκτάσεις σε στρέμματα. Οι αγροί αφορούν μεγαλύτερες εκτάσεις από τα αμπέλια. Αυτό όμως είναι φυσικό. Έχει σχέση με την οικονομική λειτουργία των παραπάνω κτημάτων. Οι αγροί χρησίμευαν κυρίως για την καλλιέργεια δημητριακών, αντίθετα στα αμπέλια είχαν επενδυθεί περισσότερα κεφάλαια και εργασία. Ο συσχετισμός δείχνει πως η προικοδότηση της γυναίκας δεν γινόταν με δευτερεύοντα ή ασήμαντα κτήματα, αλλά ότι επρόκειτο για το νόμιμο μερίδιο της πατρομητρικής της περιουσίας. Γενικά, φαίνεται ότι ο μεγαλύτερος αριθμός των εγγράφων έχει σχέση με τη μεταβίβαση σημαντικής κτηματικής περιουσίας. Τα ελαιόδεντρα μόνο παρουσιάζονται λιγοστά στα παλιότερα συμβόλαια, αυξάνονται όμως με την πάροδο των δεκαετιών. Έχουμε τη γνώμη ότι πρόκειται για κάποια επέκταση της ελαιοκαλλιέργειας, πιθανόν σε βάρος κάποιας άλλης καλλιέργειας, π.χ. των δημητριακών.

Κινητά αναφέρονται σε ποσοστό 31%. Δεν περιγράφονται όμως πάντα μέσα στα προικοσύμφωνα, γιατί δεν υπήρχε υποχρέωση από το νόμο περί μεταγραφής. Ο μικρός αριθμός των προικοσυμβολαίων που αναφέρουν κινητά, δεν σημαίνει ότι δεν έδιναν. Απλούστατα τα κινητά τα έπαιρναν σχεδόν πάντα πριν ή κατά το γάμο, αλλά δεν γράφονταν στα συμβόλαια. Τούτο γινόταν με ιδιαίτερο έγγραφο-κατάλογο μεταξύ του πατέρα της νύφης και του γαμπρού, το «ξωφύλλι». Αυτό ήταν ιδιωτικό και μάλλον πρόχειρο έγγραφο, δηλώνεται όμως με αυτή την ονομασία σε ορισμένα προικοσύμφωνα και στο σημείο, όπου έπρεπε να περιγραφούν τα κινητά. Αναφερόταν μάλιστα ότι το «ξωφύλλι» υπογραφόταν από το γαμπρό³¹.

Στις περιπτώσεις, όπου έχουμε πλήρη περιγραφή των κινητών, βλέπουμε ότι συχνά είναι πολύ πλούσια και μερικές φορές πλουσιότατα. Πρόκειται

επαγγέλματα. Στην παρένθεση ο μέσος όρος της προσφερόμενης προίκας εκτιμημένης σε δραχμές για όλη τη περίοδο: εργάτης (5.100 δρχ.), γεωργός (8.300 δρχ.), κτηματίας (15.800 δρχ.), ελεύθερος επαγγελματίας-έμπορος (24.780 δρχ.).

31. Ο όρος που είναι ακόμα σε χρήση στα χωριά συναντιέται και στην υπόλοιπη Αττική καθώς και στη Σαλαμίνα: Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων*, τόμ. 3ος, Εν Αθήναις 1890, σ. 27· Π. Α. Φουρίκη, *Γάμος και γαμήλια σύμβολα παρά τοις Αλβανοφώνοις της Σαλαμίνας*, Λαογραφία 9 (1926) 512-513.

για γυναικεία ενδύματα, νυφικά και άλλα, για οικιακά σκεύη, για έπιπλα —απαραίτητο πάντα και το σεντούκι (κασέλα)— κοσμήματα κλπ.³² Όσον αφορά τα ενδύματα και τα κοσμήματα δηλώνεται πάντα ότι προσφέρονται κατά την τοπική συνήθεια, τα τοπικά έθιμα ή το εγχώριο έθος³³. Τούτο σημαίνει ότι η προσφορά των κινητών ήταν αναγκαία και σύμφωνη με την παράδοση. Ζώα προσφέρουν σπανιότατα (ποσοστό 3% και στις δύο περιόδους). Πρόκειται κυρίως για γιδοπρόβατα, αγελάδες, όνους και συχνά μελίσσια (κυψέλες).

Χρήματα (μετρητά) δεν περιέχουν όλα τα προικοσύμφωνα³⁴. Όπως ανα-

32. Αναφέρουμε αναλυτικά τα κινητά που έπαιρνε η νύφη, όπως προκύπτουν από τα προικοσύμφωνα: Ρουχισμός προσωπικός: 'Υποκάμισα, διάφορα φουστάνια, κοντογούνια, μπόλιες (= πέπλος κεντημένος παντρεμένης γυναίκας), σεγκούνια, μανδύλια, τσεμπέρια, τσιπούνια, ένδυμασίες νυφικές τέλειες μέ τά χρυσά, γρίτζες (= είδος πολυτελους σεγκουνιού), πανταλόνια, έσωφόρια, περικνημίδες (κάλτσες), καμιζόλες (= είδος ζιπουνιού), τζάκοι (= είδος ζιπουνιού) μέ μετάξι, μανίκια φούντια (= κεντητά πουκάμισα), ύποκάμισα μέ λαζουρί, μπουστοι, ποδιές, τραχηλιές, ύποκάμισα άνδρικά, φανέλες, σάλια, ζακέτες, φέσια, νυκτερινά ένδύματα, έσώβρακα, άπαναφόρια. Κοσμήματα: κορδόνια, γυναικείες πλεξοϋδες, πεσκούλια (= είδος πλεξίδας), ζουνάρια, δαχτυλίδια μαλαματένια ή άσημένα, καρφίτζες, περιδέρεια (γιορντάνια), άργυρόχρυσα ψέλια, ένώτια (σκουλαρίκια). Ρουχισμός οικίας: έργόχειρα, πάντες κρεββατιού, προσόψια, (πετσέτες), σακιά (τσουβάλια), πετσέτες τραπέζης, καλύμματα μαξιλαριών, σινδόνια, άνδρομέδες, προκόβες, επαπλώματα δαμασκιά καί τζίτινα, προσκέφαλα, μαξιλαρομάνες, ταγάρια, βελέτζες, φλοκωτά σκεπάσματα, κουβέρτες μάλλινες, μισάλες (= τραπεζομάνδιλα), κιλίμια, γύροι κρεββατιών, μεταξωτά πεσκίρια (= πετσέτες τραπεζιού), στρώματα, καναπαλίκια. Σκεύη: ταψιά, ταβάδες, τετζέρηδες μέ τά καπάκια τους (δηλώνεται και το βάρος του χαλκού σε οκάδες), καζάνια πλύσεως (δηλώνεται το βάρος), τηγάνια, καράβανες χάλκινες, σίδερα σιδερώματος, χουλιάρες τρυπητές, οινόβαρελα, λιβανιστήρια, χουλιάρια του γλυκού, κατσαρόλες, τρίφτες, γουδιά. Έπιπλα: κασέλες καρυδένιες, μπουύλα, τραπέζια μέ φύλλα, κομοδίνα, τραπέζια, τράπεζες πολυτελείας, καθέκλες, καθρέπτες, ντουλάπες, σιφονιέρες, σερβάν, καναπέδες, ραπτομηχανές διάφορων τύπων (Σίγγερ, Αγκύρας, Μούντλος). Τα κινητά αυτά περιορισμένα αρχικά μόνο στα σεντούκια αυξάνονται προς το τέλος του μεσοπολέμου και αποτελούν ένα σημαντικό μέρος της προίκας που την αυξάνει ανάλογα.
33. Ο ρουχισμός της νύφης στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα λέγεται *λίνιατέ*. Λένε: «*μούαρν λινιάτέ*» (= πήραν τα προικιά), αντίθετα η προίκα γενικά λέγεται «*πάλτζε*», π.χ. «*τσέ πάλτζε μούαρ νούσέ;*» (= τι προίκα πήρε η νύφη;).
34. Τα μετρητά της προίκας λέγονται μέχρι σήμερα *νάχτι*. Ο όρος συναντιέται στα προικοσύμφωνα πριν από την απελευθέρωση και είναι πανελλήνιος. Σημειώνουμε ότι για μετρητά συχνά παραχωρούσαν και χρηματικές απαιτήσεις κατά τρίτων καθώς και ενόικια καταστημάτων. Επίσης δύο φορές τα χρήματα είχαν κατατεθεί σε παράρτημα της Εθνικής Τράπεζας στην Αθήνα και στους μελλόνυμφους παραδόθηκαν τα βιβλιάρια καταθέσεων. Εξάλλου σε 10 περιπτώσεις, ποσοστό περίπου 9% των περιπτώσεων που προσφέρουν χρήματα, ο προικοδότης χρεώνεται στο γαμπρό. Η συμφωνία προβλέπει ότι τα χρήματα θα καταβληθούν σε ετήσιες δόσεις ατόκως και σε υπερημερία με

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

	<i>Είδος προίκας</i>	
	1850-1900	1901-1940
Κτήματα	88%	91%
Οικίες	32%	18%
Οικόπεδα	24%	34%
Χρήματα	17%	35%
Ζώα	3%	3%
Κινητά*	37%	25%
Καταστήματα	5%	1%

φέραμε προηγούμενως, είναι μικρός ο αριθμός τους, συνολικό ποσοστό γύρω στο 26%, που είναι όμως μικρότερο στο χρονικό διάστημα 1850-1900 και αυξάνεται, διπλασιάζεται με τον εκχρηματισμό της προίκας την επόμενη περίοδο 1901-1940³⁵. Γενικά, πιστεύουμε ότι η μικρή προσφορά χρημάτων έχει σχέση με τα ακίνητα. Είναι σχεδόν αντίστροφα ανάλογη της προσφοράς ακινήτων, πρέπει επομένως να συνδέεται με τα ενισχυμένα δικαιώματα της γυναίκας στην ακίνητη πατρομητρική περιουσία και ενδεχομένως με την ενδογαμία στους οικισμούς και την περιοχή του δήμου³⁶.

Οικίες προσφέρονται ως προίκα σε συνολικό ποσοστό 25%, που δεν παραμένει σταθερό και στις δύο περιόδους³⁷. Οι περισσότερες όμως περι-

* Κοσμήματα, ρουχισμός, οικιακά έπιπλα και σκεύη.

τόκο 9% σε όλες τις περιπτώσεις. Μερικές φορές για ασφάλεια του γαμπρού υποθηκεύονται κτήματα του πεθερού.

35. Ο εκχρηματισμός της προίκας πάντα περιορισμένος άρχισε πολύ αργά στην περιοχή· π.χ. στην Ηλεία είχε αρχίσει πριν από το 1900 και είχε σχέση με την ανάπτυξη της σταφιδοκαλλιέργειας: Δ. Κ. Ψυχογιού, Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα, Αθήνα 1987, σ. 163-183. Εξάλλου στη Δημητσάνα στο διάστημα 1890-1900 τα προικοσύμφωνα που περιλαμβάνουν χρηματική προίκα φθάνουν το 80%: *Εύα Καλπουρτζή*, ό.π., σ. 96.

36. Από τα έγγραφα προκύπτει ενδογαμία στην ευρύτερη περιοχή του δήμου 76% και αναλυτικότερα για τους τρεις μεγαλύτερους οικισμούς: στην Κερατέα 75%, στον Κουβαρά 43% και στα Καλύβια 70%. Μόνο στον Κουβαρά δηλ. οι γάμοι είναι σχεδόν μισοί-μισοί. Όμως τα ποσοστά αυτά ισχύουν για τις περιπτώσεις, όπου έχουν γίνει προικοδοτήσεις με ακίνητα· δεν σημαίνει ότι ισχύουν υποχρεωτικά για όλους τους γάμους. Το θέμα αυτό που συνδέεται με τη γενικότερη γαμήλια στρατηγική δεν μπορεί να μας απασχολήσει τώρα, θα αποτελέσει υπόθεση εργασίας για κάποια μελλοντική έρευνα.

37. Η αύξηση της προικοδότησης με οικόπεδα σε βάρος των οικιών ενδέχεται να έχει σχέση με τη διάσπαση των πολυπυρηνικών οικογενειών και τη δημιουργία ανεξάρτητων νοικοκυριών από τα νέα ζευγάρια.

πτώσεις αφορούν σάγαμπρους. Είναι πάντως μεγάλο ποσοστό, αν προστεθούν σε αυτό και οι περιπτώσεις, όπου η νύφη προικίζεται με οικόπεδο ή και με οικόπεδο (ποσοστό περίπου 29%). Το συνολικό ποσοστό δείχνει ότι ο γαμπρός μετακινείται και εγκαθίσταται στις μισές περίπου περιπτώσεις σε χώρο που ανήκει στη γυναίκα του (γάμος γυναικοτοπικός). Εξάλλου τα οικόπεδα αρκετά συχνά βρίσκονται δίπλα στην πατρική οικία, όπως συμπεραίνουμε από την περιγραφή των συνόρων. Γυναικοτοπικός και ανδροτοπικός γάμος βρίσκονται περίπου σε ίση αναλογία. Αρκετές φορές πάντως το οικόπεδο βρίσκεται μακριά από την πατρική οικία (νεοτοπικός γάμος). Προκύπτει λοιπόν και από τα προικοσύμφωνα, ότι δεν υπάρχει ένας απόλυτα καθάρος κανόνας στην εγκατάσταση του ζευγαριού. Προσθέτουμε ότι σε μερικές περιπτώσεις (ποσοστό 3%), η προίκα περιλαμβάνει και καταστήματα (μαγαζιά) δίπλα στις οικίες ή ανεξάρτητα (πίνακες 3 και 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Είδος προίκας και οικισμός

	Κερατέα	Κουβαράς	Καλύβια	Άλλοι οικισμοί*
Κτήματα	90%	86%	89%	73%
Οικίες	26%	14%	13%	60%
Οικόπεδα	35%	22%	31%	33%
Χρήματα	29%	26%	35%	27%
Ζώα	2%	—	4%	—
Κινητά	33%	22%	21%	33%
Καταστήματα	3%	—	1%	—

Προίκα διατιμημένη «ένεκα πωλήσεως ή υποθηκεύσεως» επίσης δεν ήταν πολύ συνηθισμένη (ποσοστό 22%). Ειδικότερα την πρώτη περίοδο είναι 17% και τη δεύτερη αυξημένο σε 27%. Το μικρό αυτό ποσοστό συνδέεται και με τη μικρή χρηματική προικοδότηση που είδαμε πιο πάνω. Ενδεχομένως οφείλεται στους ίδιους λόγους, τοπική ενδογαμία κλπ. Άλλωστε η διατίμηση της προίκας δεν παρατηρείται όλη τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε. Για κάποιους λόγους έχει μεγαλύτερη συχνότητα ορισμένα χρονικά διαστήματα (1890-1895 και 1905-1914).

Σ' ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό 26% (32% την πρώτη περίοδο και 20% τη δεύτερη) τα προικοσύμφωνα έχουν γίνει μετά την τέλεση του γάμου, σε χρονικό διάστημα που ξεκινάει από λίγες μέρες και φθάνει τα είκοσι δύο χρόνια. Πιστεύουμε ότι και αυτό έχει σχέση με τα ενισχυμένα δικαιώματα της γυναίκας στην πατρομητρική περιουσία. Δεν υπήρχε κίνδυνος να χάσει ο γαμπρός την προίκα. Επιπλέον φαίνεται ότι τα προικοσύμφωνα πολλές φορές γίνονταν, όταν είχαν παντρευτεί όλα τα παιδιά (κόρες και γιοι) ως ένα είδος διανομής της πατρομητρικής περιουσίας. Οι γονείς παραχωρούσαν τα

* Πέτα, Σπηλιάζεζα, Όλυμπος κλπ.

μερίδια στους γιους συνήθως με δωρητήρια και στις κόρες με προικοσύμφωνα. Συχνά σ' αυτές τις περιπτώσεις δηλώνεται στα συμβόλαια ότι η κόρη ζει ειρηνικά με το σύζυγό της και έχει αποκτήσει πρόσφατα τέκνα. Φαίνεται ότι η επισημοποίηση της προικοδότησης με συμβολαιογραφικό έγγραφο, γιατί υπόσχεση ή κτήματα πολλές φορές έχουν δοθεί, έχει σχέση και με τη σταθεροποίηση του γάμου αλλά και με την απόκτηση απογόνων, στους οποίους θα κληροδοτηθούν τα προικώα ακίνητα.

Αύξηση της προίκας με την πάροδο των δεκαετιών παρατηρείται σε πολύ μικρότερο βαθμό από άλλες περιοχές. Γενικά, εκτός από την αύξηση των χρημάτων και των κινητών, δεν βλέπουμε το μερίδιο της γυναίκας σε κτήματα να αυξάνεται σε βάρος των ανδρικών μεριδίων³⁸.

Αναλογικά, το βάρος των προικώων κλίνει συνήθως υπέρ των ακινήτων, κυρίως κτημάτων. Ειδικότερα στις περιπτώσεις, όπου η προικοδότηση αφορά ακίνητα και κινητά, κατά κανόνα τα ακίνητα είναι μεγαλύτερης, μερικές φορές διπλάσιας και τριπλάσιας αξίας. Στις περιπτώσεις, όπου η προίκα περιλαμβάνει ακίνητα και χρήματα, τα ακίνητα είναι επίσης μεγαλύτερης, κάποτε τριπλάσιας ή τετραπλάσιας αξίας. Τέλος, στις περιπτώσεις, όπου η προίκα περιέχει κινητά, ακίνητα και χρήματα, τα ακίνητα είναι ή ίσης αξίας με τα κινητά και τα χρήματα ή μικρότερης. Σπάνια τα χρήματα είναι μεγαλύτερης αξίας από τα ακίνητα και τα κινητά. Στα προικοσύμφωνα πάντως της τελευταίας περιόδου υπάρχει τάση να προσφέρουν ίσης αναλογίας κινητά, ακίνητα και χρήματα.

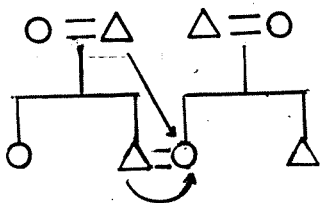
4. Οι προγαμιαίες δωρεές

Με το γενικό όρο «προγαμιαία δωρεά» ονομάζουμε την κατηγορία εκείνη των γαμήλιων παροχών, που προσφέρει ο ένας από τους δύο μελλονύμφους ή ο κηδεμόνας του (πατέρας, μητέρα κλπ.) στον άλλο. Για την «προγαμιαία δωρεά» υπάρχουν μερικές νομικές εργασίες, αλλά μέχρι σήμερα δεν υπάρχει μελέτη που να εξετάζει το θεσμό στην Ελλάδα από εθνο-ανθρωπολογική άποψη, να εξηγεί δηλ. την κοινωνική λειτουργία του και να τον εντάσσει μέσα στις γενικότερες οικογενειακές και συγγενειακές δομές³⁹.

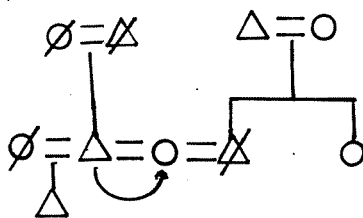
38. Επειδή, λόγω του πληθωρισμού, είναι δύσκολος ο ακριβής υπολογισμός της αύξησης της προίκας για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα με βάση την εκτίμηση του συμβολαιογράφου για τον υπολογισμό του χαρτόσημου —είναι άλλωστε η αξία πολλαπλάσια— υπολογίσαμε, συγκρίνοντας το μέσο αριθμό στρεμμάτων στις δύο περιόδους. Προκύπτει λοιπόν ότι η έκτασή τους παραμένει σχεδόν σταθερή, γύρω στα 10 στρ. για το 1850-1900 και γύρω στα 8 στρ. για το 1901-1940. Επομένως η αύξηση οφείλεται στην αύξηση του χρηματικού μέρους της προίκας και των κινητών (επίπλων κλπ.). Η τάση αυτή παρατηρείται και σε άλλες περιοχές: Δ. Κ. Ψυχολογίου, ό.π., σ. 179-180.

39. Βλ. Δ. Βορρέ, *Περί προγαμιαίας δωρεάς κατά τον ρωμαϊκό και ιδίως τον βυζαντινό*

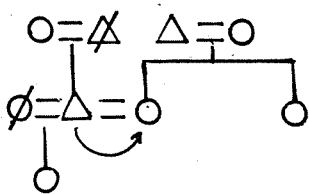
Στους Αλβανόφωνους της νοτιανατολικής Αττικής συναντάμε τρεις τύπους «προγαμιαίας δωρεάς», που τους διακρίνουμε με τους συμβατικούς, λαϊκούς ή νομικούς όρους: α) Κυρίως «προγαμιαία δωρεά». Η παροχή αυτή γίνεται από το γαμπρό ή τους γονείς του προς τη νύφη και αναλογεί σε ένα μέρος της αξίας της προίκας της (διαγράμματα 1 και 2). β) «Θεώρητρο» ή «θεώρητρο»⁴⁰. Η προσφορά γίνεται από το χήρο που παντρεύεται άγαμη, πρωτοστέφανη δηλ. κοπέλα (διάγραμμα 3). γ) «Παλικάριάτικο» ή «παλικάριάτικο»⁴¹. Η γαμήλια αυτή παροχή γίνεται από τη χήρα που παντρεύεται «παλικάρι», άγαμο, πρωτοστέφανο δηλ. άνδρα (διάγραμμα 4).

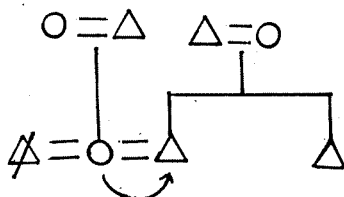
Διάγραμμα 1

Διάγραμμα 2

Διάγραμμα 3

Διάγραμμα 4

νόμον, Εν Αθήναις 1884· Α. Μομφεράτου, Πραγματεία περί προγαμιαίας δωρεάς, Εν Αθήναις 1884· Ν. Κ. Φαρμακοπούλου, Περί προγαμιαίας δωρεάς, Εν Αθήναις 1886· Ν. Μάτση, Πραγματεία περί προγάμου δωρεάς εκδιδομένη εκ του υπ' αρ. 1430 Κώδικος της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, π.τ. 39 (1969-1970).

40. Χρησιμοποιούμε τον όρο συμβατικά και αναλογικά για τις περιπτώσεις, όπου η νύφη είναι άγαμος και θεωρείται δεδομένη η παρθενία της, ενώ ο γαμπρός χήρος, γιατί στο Βυζάντιο η παροχή γινόταν και από τον πρωτοστέφανο άνδρα προς την πρωτοστέφανη γυναίκα για την παρθενία της. Στ. Περεντίδη, Πώς μια συνήθεια μπορεί να εξελιχθεί σε θεσμό: η περίπτωση του «θεώρητρο», «Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο», Ρέθυμνο 1986, τόμ. 2ος, σ. 476-484· πρβ. και P. I., Zepos, Survivances Byzantines dans le droit des coutumes, Balkan Studies 21 (1980) 5-19.
41. Βλ. τη μελέτη του Π. Ι. Ζέπου, Παλικάριάτικον ή αγριλίκιον, Πελοποννησιακά 5 (1962) 322-347.

Συνολικά τα έγγραφα της παραπάνω κατηγορίας είναι 41⁴². Ο μικρός αριθμός τους εξηγείται, όπως θα δούμε παρακάτω, από τη συμπτωματική μεταγραφή τους, αλλά και από το ότι οι «προγαμιαίες δωρεές» εξαφανίστηκαν πολύ ενωρίς.

Τόπος καταγωγής των μελλονύμφων συνήθως είναι η Κερατέα, δευτερευόντως ο Κουβαράς, τα Καλύβια και οι άλλοι μικρότεροι οικισμοί. Ειδικότερα οι γάμοι που συνάπτονται με κυρίως «προγαμιαία δωρεά» έχουν γίνει σχεδόν στην πλειονότητά τους μέσα στον ίδιο οικιστικό χώρο (οικισμό). Παρατηρούμε δηλ. και σ' αυτές τις περιπτώσεις κάποια ενδογαμία στον οικιστικό χώρο που μπορεί να εξηγηθεί ενμέρει από το μέγεθος των χωριών, αν και αυτό ισχύει περισσότερο για την Κερατέα και τα Καλύβια. Στα θεώρητρα επίσης οι περισσότεροι γάμοι έχουν γίνει στον ίδιο οικιστικό χώρο. Και τούτο παρά τις περιορισμένες δυνατότητες επιλογής νύφης με αυτές τις προϋποθέσεις μέσα στον ίδιο οικισμό. Συνήθως οι χήροι παντρεύονται υπογαμικά, πολύ φτωχές δηλ. γυναίκες, ή ψυχοπαίδες⁴³. Δύο περιπτώσεις αναφέρονται σε ψυχοπαίδες· πρέπει πάντως να είναι περισσότερες. Δεν είναι όμως δυνατόν πάντα να επισημανθούν, γιατί τα θεώρητρα συχνά τα προσφέρουν με εντελώς ξεχωριστά έγγραφα και επομένως σπάνια παρουσιάζεται ο προικοδότης ή ο κηδεμόνας. Και στα παλικάριάτικα οι περισσότερες περιπτώσεις αφορούν ενδογαμία στο χωριό. Ίσως αυτό σημαίνει ότι κύρια σημασία στην εκλογή της νύφης είχε ο τόπος καταγωγής της και δευτερευόντως η οικογενειακή κατάστασή της (πίνακας 5).

Το επάγγελμα και η ιδιότητα του πατέρα της νύφης δεν αναφέρονται, όταν δεν γίνεται ταυτόχρονα προικοδότηση ή δεν παρίσταται αυτός, για να συναινέσει. Πράγματι σε μερικές περιπτώσεις είτε για θεώρητρα πρόκειται είτε για παλικάριάτικα, παρίστανται οι γονείς και των δύο μελλονύμφων. Από τις περιπτώσεις πάντως που γνωρίζουμε, στο μεγαλύτερο ποσοστό έχει σχέση με την καλλιέργεια της γης ή τη γη (γεωργός, γεωργοκτηματίας, κτηματίας), σπάνια αυτός είναι εργάτης ή αστός (ελεύθερος επαγγελματίας, τεχνίτης κλπ.). Συχνότερα δηλώνεται το επάγγελμα του γαμπρού, που είναι επίσης συνήθως γεωργός, γεωργοκτηματίας ή κτηματίας και σπανιότερα ασχολείται με άλλες εργασίες (πίνακας 6).

42. Έχουν συνταχθεί 16 στην Αθήνα, τα παλιότερα για τους λόγους που αναφέραμε, 17 στην Κερατέα, 6 στο Μαρκόπουλο και 2 στο Κορωπί.

43. Δεν σημαίνει αυτό, όπως είδαμε, ότι δεν προικίζονταν οι ψυχοκόρες με σημαντική περιουσία. Φαίνεται μάλλον ότι συνδέεται με το περιορισμένο ενδιαφέρον του εργοδότη για την καλύτερη αποκατάσταση της κοπέλας ενδεχομένως λόγω κάποιου μηδαμικού οικονομικού οφέλους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

	Προγ. δωρεά	Τόπος κατοικίας νύφης Θεώρητρα	Παλικάριιάτικα	Προγ. δωρεά	Τόπος κατοικίας γαμπρού Θεώρητρα	Παλικάριιάτικα
Κερατέα	11	6	2	9	9	3
Κουβαράς	—	7	1	3	3	—
Καλύβια	4	3	1	2	5	1
Μαρκόπουλο	1	1	—	—	1	—
Άλλοι οικισμοί*	1	—	—	4	1	—

* Όλυμπος, Πλάκα, Κορωπί, Καλή Αυλόννας, Αθήνα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

	Προγ. δωρεά	Επάγγελμα πατέρα νύφης Θεώρητρα	Παλικάριιάτικα	Προγ. δωρεά	Επάγγελμα γαμπρού Θεώρητρα	Παλικάριιάτικα
Γεωργός	2	4	—	6	9	1
Γεωργοκτημ.	1	1	—	2	2	1
Κτηματίας	3	—	2	3	1	—
Εργάτης	—	1	—	1	4	1
Αστός*	2	—	—	5	2	1

* Έμπορος, οινοπώλης, γιατρός, δικηγόρος, δάσκαλος, σκυτότομος, ξυλουργός, κτίστης, ασβεστοχρίστης.

Η κυρίως «προγαμιαία δωρεά» παρουσιάζεται με 18 έγγραφα. Κατά κανόνα τα παλιότερα έγγραφα δεν έχουν τίτλους. Μέσα στο κείμενο η παροχή αναφέρεται ως «προγαμιαία δωρεά». Κατ' έξαιρση μια φορά αναφέρεται ως «πρόγαμος δωρεά», ενώ σε τρεις περιπτώσεις δηλώνεται απλώς ότι ο γαμπρός «δωρείται εις την νύμφην», «προσφέρει εις την γύμφην», «παραχωρεί προς την νύμφην» χωρίς άλλο χαρακτηρισμό. Η συνήθης ορολογία υποδηλώνει ότι η παροχή γίνεται πριν από την τέλεση του γάμου. Πράγματι μόνο μια φορά η «προγαμιαία δωρεά» προσφέρεται μετά από το γάμο. Ο πατέρας δηλ. του γαμπρού δωρίζει «εις την νύμφην του κτήματα απέναντι των αργυρών κοσμημάτων, τα οποία οφείλει να της δωρήση κατά την επιτόπιον αυτών συνθήειαν», γιατί φαίνεται ότι για διαφόρους λόγους δεν μπόρεσε να προμηθευτεί τα σχετικά δώρα.

Η παλιότερη μεταγραμμένη «προγαμιαία δωρεά» έχει γίνει το 1854 και η νεότερη τό 1929. Ουσιαστικά όμως οι προγαμιαίες δωρεές έχουν σταματήσει το 1901. Από τη χρονολογία αυτή ως το 1929 έχουν γίνει μόνο δύο προγαμιαίες δωρεές, η μια το 1905 και η άλλη το 1909. Η προγαμιαία δωρεά του 1905 ήταν πολύ μεγάλου ύψους για την εποχή (15.000 δρχ.), όπως άλλωστε και η προίκα (140.000 δρχ.), και έγινε στην Αθήνα. Πρόκειται για την περίπτωση του γάμου της κόρης του γαιοκτήμονα και γιατρού Ι. Λογοθέτη με το δικηγόρο της Αθήνας Χρ. Ε. Δημητριάδη. Η προίκα πέρα από τα μετρητά αφορούσε και μεγάλο μέρος του αγροκτήματος (τσιφλικιού) Όλυμπος.

Η «προγαμιαία δωρεά» μόνο σε 7 περιπτώσεις προσφέρεται με ανεξάρτητα έγγραφα, μεταξύ των οποίων αυτή που αναφέραμε παραπάνω, και μια άλλη που μεταγράφεται, γιατί, για κάποιο άγνωστο λόγο, αφορά ακίνητα. Οι υπόλοιπες περιέχονται σε έγγραφα προικοδοτήσεων και συμπτωματικά μεταγράφονται, γιατί δεν αφορούν πάντα ακίνητα. Η μεταγραφή γίνεται εξαιτίας των ακινήτων της προίκας.

Σε λιγότερες από τις μισές περιπτώσεις η «προγαμιαία δωρεά» αφορά κινητά, δηλαδή κοσμήματα και ενδύματα⁴⁴. Τα κοσμήματα είναι τα γνωστά που πρόσφεραν κατά την επιτόπια συνθήεια, όπως χαρακτηριστικά δηλώνε-

44. Αναφέρουμε δύο παραδείγματα προγαμιαίας δωρεάς από την Κερατέα και τα Καλύβια:

α) «*Οκτώ μασούρια άργυρά (= σωληνοειδή κοσμήματα πλεξούδας), έν ζευγάρι μελετζίκια (= είδος βραχιολιού) μέ οκτώ άλύσους είκοσι έξ τουρκικά φλωρία φέροντα, άξίας δρχ. 174, έν μαλαγματένιον δαχτυλίδιον φέρον λίθον πράσινον άξίας, δρχ. 45*»
 β) «*Τα κορδόνια με έννέα άλύσους, έν ζεύγος μελετζίκια έπίσης μέ έννέα άλύσους, τό τζελένκι (= διάδημα) μέ είκοσι έν άσημοχρυσωμένα φλωρία, τά πλεξούδια μέ οκτώ μασούρια καί συρματερά, πέντε δαχτυλίδια και 400 δρχ. φλωρία, άξίας άπάντων δρχ. 1001*». Τα έγγραφα χρονολογούνται το 1864 και το 1875. Για τους όρους βλ. *Μαρίας Μιχαήλ - Δέδε*, Η φορεσιά της Μεσογείτισσας 1800-1930, εκδ. Μπογιάτη, Αθήνα 1981· *Π. Α. Φουρίκη*, Ελληνοαλβανικά λαογραφικά έρευναί, Λαογραφία 10 (1929) 3-22.

ται, άλλοτε περισσότερα, άλλοτε λιγότερα. Τα ενδύματα παρουσιάζονται κατά περίεργο τρόπο μόνο σε δύο περιπτώσεις. Πρόκειται κυρίως για προσωπικό ρουχισμό της νύφης (πουκάμισα κλπ.). Πιστεύουμε όμως ότι αυτό είναι συμπτωματικό. Χρήματα επίσης αναφέρονται συχνά: δύο φορές δηλώνεται ότι προσφέρονται «φλωριά» αξίας 174 και 400 δρχ. αντίστοιχα, και τέσσερις άλλες φορές, τις δύο από 500 και 501 δρχ., τις υπόλοιπες από 2.600 και 15.000 δρχ. (Δημητριάδης). Στο ίδιο περίπου ποσοστό αναφέρονται κτήματα (αμπέλια, αγροί, ελαιόδεντρα) και σε πολύ περισσότερες από μισές περιπτώσεις οικίες (4 μαζί με οικοπέδο). Πρέπει όμως να αναφέρουμε ότι στις 5 περιπτώσεις, όπου προσφέρουν ακίνητα (κτήματα και οικίες) ο γάμος γίνεται μεταξύ χήρων, ο άνδρας δηλ. και η γυναίκα είναι χήροι. Η προσφορά των ακινήτων και ο τύπος των δικαιοπρακτικών φέρνουν τις παροχές αυτές πιο κοντά στα θεώρητρα, όπως θα δούμε στη συνέχεια (πίνακας 7).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Είδος προσφοράς

	Προγ. δωρεά	Θεώρητρα	Παλικαριάτικα
Κοσμήματα	5	1	—
Ενδύματα	2	—	—
Κτήματα	6	17	4
Οικίες	9	14	1
Οικόπεδα	4	4	1
Χρήματα	6	1	—

Από τα παραπάνω αναλυτικά στοιχεία προκύπτει ότι σε ομαλές συνθήκες κατά κανόνα η «προγαμιαία δωρεά» είναι κοσμήματα και χρήματα⁴⁵. Αυτή ήταν και η παλιότερη συνήθεια, η οποία πολύ αργότερα εξελίχθηκε σε προσφορά ακινήτων (κτημάτων και οικιών). Τα χρήματα εξάλλου παλιότερα χρησίμευαν και για κοσμήματα. Τα πρόσφεραν σε χρυσά ή ασημένια νομίσματα περασμένα σε αρμαθιά ή γιορντάνι και τα κρέμαγαν στο στήθος ή το λαιμό⁴⁶. Αργότερα στη θέση τους οι γαμπροί άρχισαν να προσφέρουν μετρητά⁴⁷.

45. Στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα η «προγαμιαία δωρεά» λέγεται «εργκτζένταρί» ή «τ' εργκτζένττέ» (= ασημικά) π.χ., λένε: «ντό ι κιάλιμέ νούσέσέ τ' έργκτζένττέ», δηλ. «θα πάρει η νύφη τα χρυσαφικά» ή «τσέ εργκτζένταρί ι κιάλι ι νούσέσέ παπούζ;» (= τι κοσμήματα πήγε στη νύφη ο πεθερός;). Ο όρος δηλώνεται με το περιεχόμενο της προσφοράς.

46. Αυτό έχει σχέση και με την αδυναμία επένδυσης του χρυσού και του αργύρου σε παραγωγικές επενδύσεις εμπορικές ή βιομηχανικές (άπονομισηματοποίηση ή στέρηση του χρήματος): Σπ. Ι. Ασδραχά, Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία. ΙΗ' και ΙΘ' αιώνες. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις). «Ερμής», Αθήνα 1982, σ. 55· πρβ. και Ελευθ. Π. Αλεξάκη, Η εξαγορά της νύφης. Συμβολή στη μελέτη των γαμήλιων θεσμών στη νεότερη Ελλάδα. Αθήνα 1984, σ. 113.

47. Υπάρχει διαφορά αν η προγαμιαία δωρεά είναι μετρητά. Τα κοσμήματα τα έχει στη

Η αναλογία της «προγαμιαίας δωρεάς» σε σχέση με την αξία της προίκας, σε όσες περιπτώσεις έχουμε τη δυνατότητα να γνωρίζουμε (κοινό έγγραφο), αρχίζει η μεγαλύτερη από 2/3 και 1/5 και φθάνει η μικρότερη στο 1/6, 1/7 και 1/10. Οι τελευταίες όμως αναλογίες αφορούν σώγαμπρους που οι γυναίκες τους προικίζονται με όλη ή το μεγαλύτερο μερίδιο της πατρομητρικής περιουσίας, ώστε είναι φυσικό η «προγαμιαία δωρεά» να είναι μικρή, αν και συνήθως αυτή ακολουθεί το ύψος της προίκας. Ότι πρόκειται για σώγαμπρους, αν δεν δηλώνεται, συνάγεται από το μεγάλο ύψος της προίκας και την προικοδότηση με οικία.

Τα «θεώρητρα» παρουσιάζονται με 19 έγγραφα. Δηλώνονται μέσα στο κείμενο, στις μισές σχεδόν περιπτώσεις σαν «παλικαριάτικα». Ο όρος προέρχεται από το λαϊκό δίκαιο αλλά σημαίνει, όπως είδαμε, κάτι διαφορετικό. Η χρήση του δείχνει τη σύγχυση του συμβολαιογράφου για τις παροχές αυτού του είδους⁴⁸. Ο όρος «παλικαριάτικο» ακολουθεί συνήθως σε παρένθεση τον όρο «προγαμιαία δωρεά». Μερικές φορές η διατύπωση είναι «δωρεά λόγω παλικαριάτικου» ή «ο γαμπρός προσφέρει το λεγόμενον παλικαριάτικον δια τον άνδρα». Μια φορά μέσα στο κείμενο αναφέρεται ως «δωρεά ένεκα γάμου». Σε μια και μοναδική περίπτωση δηλώνεται μέσα στο κείμενο με τον πραγματικό όρο, δηλαδή «θεώρητρο». Τα έγγραφα της τελευταίας περιόδου έχουν τίτλους, όπως «δωρητήριο», «προικοσύμφωνον», «σύστασις προγάμου δωρεάς».

Το παλιότερο έγγραφο που αφορά θεώρητρα χρονολογείται το 1852 και το νεότερο το 1923. Στην πραγματικότητα όμως τα θεώρητρα παύουν από το 1907. Από τη χρονολογία αυτή ως το 1923 δεν έχει συνταχθεί άλλο τέτοιο συμβόλαιο.

Τα θεώρητρα 15 φορές έχουν δόθει με ανεξάρτητα έγγραφα. Στη μια μάλιστα περίπτωση ο πατέρας της νύφης δηλώνει ότι δεν πρόκειται να προικοδοτήσει την κόρη του, γιατί δεν έχει περιουσία. Οι υπόλοιπες περιπτώσεις αφορούν έγγραφα με τα οποία συγχρόνως προικοδοτούνται οι νύφες. Παρα-

---

διάθεσή της η γυναίκα, αντίθετα τα χρήματα, όπως και η χρηματική προίκα, παραμένουν στη διαχείριση του συζύγου. Η γυναίκα παίρνει τα χρήματα της προγαμιαίας δωρεάς μόνο σε περίπτωση διαζυγίου ή θανάτου του συζύγου, έχει σχέση δηλ. η προσφορά περισσότερο με το βυζαντινό υπόβολο. Έτσι εξηγείται γιατί μερικές φορές αναφέρεται στα έγγραφα ότι «ο γαμπρός υπόσχεται ή τάσσει εις την νύμφην προγαμιαίαν δωρεάν», ενώ αλλού δηλώνεται «πληρωτέας (τας δραχμάς της προγαμιαίας δωρεάς) κατά τας διατάξεις του νόμου» πρβ. Στ. *Περεντίδη*, ό.π.

48. Η χρήση του όρου «παλικαριάτικο» και σ' αυτή την περίπτωση οδήγησε μερικούς να υποθέσουν ότι το θεώρητρο αναπτύχθηκε κατά αναλογία του πραγματικού παλικαριάτικου. Αποψη μας είναι ότι μάλλον το αντίστροφο συνέβη. Σημειώνουμε ότι και στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα ο όρος «παλικαριάτικο» χρησιμοποιείται και με τις δύο σημασίες.

τηρούμε δηλ. την αντίστροφη σχεδόν αναλογία με τα έγγραφα της κυρίως «προγαμιαίας δωρεάς», που σπανιότερα είναι ανεξάρτητα. Σημειώνουμε ότι σε δύο περιπτώσεις η παροχή των θεώρητων έγινε με συμβόλαιο, μετά από πέντε και οχτώ χρόνια αντίστοιχα. Στη μια μάλιστα περίπτωση δηλώνεται ότι είχε δοθεί σχετική υπόσχεση από το γαμπρό κατά το γάμο μέσα στο προικοσύμφωνο.

Στα έγγραφα αυτά οι παροχές αφορούν σε μια μοναδική περίπτωση κοσμήματα και στις υπόλοιπες κτήματα, με συχνότητα εμφάνισης: αμπέλια, αγρούς, ελαιόδεντρα, περιβόλια. Έχουμε εξάλλου πολύ περισσότερες περιπτώσεις προσφοράς οικιών ή μεριδίων οικιών (1/2, 1/3). Σε μια περίπτωση ο γαμπρός παραχωρεί δύο συνεχόμενες οικίες. Σε ορισμένες περιπτώσεις παραχωρεί οικόπεδο μαζί με οικία ή χωριστά. Χρήματα ως θεώρητρο προσφέρονται σε μια μόνο περίπτωση και αυτή είναι η παλιότερη (1852). Από τα παραπάνω συνάγεται ότι τα θεώρητρα κατά κανόνα είναι ακίνητα (κτήματα, οικίες, οικόπεδα), σπανιότατα κοσμήματα ή χρήματα. Πιστεύουμε ότι στις τελευταίες περιπτώσεις πρόκειται για συνύπαρξη θεώρητρων και κυρίως «προγαμιαίας δωρεάς».

Τα «παλικάριάτικα» παρουσιάζονται μόνο με 4 έγγραφα. Πρόκειται για έθιμο καθαρά λαϊκού δικαίου. Δεν αναφέρονται στην νομοθεσία (Εξάβιβλο Αρμενόπουλου ή αλλού), σε αντίθεση με τις δύο προηγούμενες παροχές, που προβλέπονται κατά κάποιο τρόπο από το θετό δίκαιο. Όπως βλέπουμε, ο αριθμός αυτών των εγγράφων σε σχέση με τα θεώρητρα αντιπροσωπεύει ελάχιστο ποσοστό. Τούτο σημαίνει ότι οι γυναίκες ξαναπαντρεύονταν σπανιότερα από τους άνδρες. Έχουμε εννέα περιπτώσεις γυναικών μαζί με τις πέντε προηγούμενες της «προγαμιαίας δωρεάς», έναντι είκοσι τεσσάρων των ανδρών. Επικρατούσε δηλ. η δευτερογαμία των ανδρών⁴⁹.

Τα παλικάριάτικα δηλώνονται στα έγγραφα και στις τέσσερις περιπτώσεις με αυτό τον όρο: «Η μελλοννυμφος προσφέρει εις τόν μελλόγαμβρον το λεγόμενον παλικάριάτικον». Σε μια μόνο αναφέρεται επιπλέον ότι η παροχή προσφέρεται ως προίκα και θεώρητρο (η ίδια σύγχυση)⁵⁰, ενώ σε μια άλλη ως «δωρεά λόγω παλικάριάτικου».

Το παλιότερο έγγραφο που αφορά παλικάριάτικο χρονολογείται το 1859 και το νεότερο το 1906. Και οι τέσσερις παροχές έχουν γίνει με ξεχωριστά δικαιοπρακτικά. Τα προσφερόμενα περιουσιακά στοιχεία είναι κατά κανόνα

49. Δεδομένου ότι στην ελληνική αγροτική παραδοσιακή κοινωνία οι χήρες σπανιότατα ξαναπαντρεύονταν, φαίνεται ότι το παλικάριάτικο έχει μάλλον αστική προέλευση.

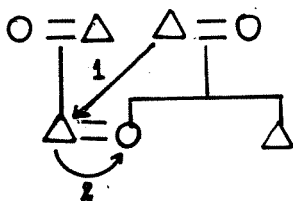
50. Επειδή ο νόμος και η πρακτική για τις δύο αυτές παροχές διαφέρουν, σε περίπτωση διαζυγίου ο δικαστής θα έπρεπε να δώσει δύο αντιφατικές απαντήσεις: α) Η παροχή να θεωρηθεί προίκα και να επιστραφεί. β) Να θεωρηθεί παλικάριάτικο και να παραμείνει στην κυριότητα του άνδρα.

κτήματα (αγροί, αμπέλια, ελαιόδεντρα). Μόνο σε μια περίπτωση η γυναίκα παραχωρεί οικία με οικόπεδο⁵¹.

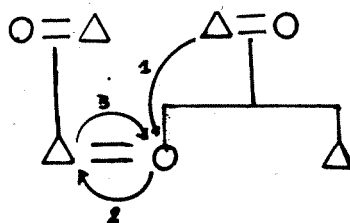
5. Οι αντικαταστάσεις της προίκας και των εξώπροικων

Η τύχη της προίκας και των περιουσιακών στοιχείων της συζύγου απασχολεί όσους μελετούν τις γαμήλιες παροχές, για πολλούς λόγους. Ένας είναι για να καταδειχθούν τα εμπράγματα δικαιώματα της γυναίκας στην κατοχή, τη νομή και τη διαχείριση της περιουσίας της. Ο τρόπος που τα αντιμετωπίζει ο νομοθέτης αλλά και η σχετική δικαιοπρακτική συμπεριφορά των κατοίκων μιας περιοχής μας διευκολύνουν να κατανοήσουμε καλύτερα τη λειτουργία της προίκας και της «πρόγαμιαίας δωρεάς».

Η προίκα, σύμφωνα με το νόμο και την πρακτική, θεωρείται αναπαλλοτρίωτη. Επομένως σε περίπτωση απαλλοτρίωσης, που γίνεται με συγκατάθεση των δύο συζύγων ή του δικαστηρίου, ο σύζυγος οφείλει να αντικαταστήσει την προικιά περιουσία που ξόδεψε ή πούλησε. Ο νόμος δεν προβλέπει τότε ακριβώς πρέπει να γίνει η αντικατάσταση. Ορίζει όμως ότι σε περίπτωση διαζυγίου ή θανάτου του συζύγου χωρίς παιδιά ή προίκα πρέπει να επιστραφεί. Στην περιοχή που μελετάμε η πρακτική είναι διαφορετική, η προίκα αντικαθίσταται συνήθως μετά από ένα έως είκοσι πέντε χρόνια, άσχετα αν συντρέχουν ή όχι οι παραπάνω λόγοι. Σημειώνουμε ότι μερικές φορές ο σύζυγος δηλώνει στο συμβόλαιο πως η αντικατάσταση καθίσταται δυνατή μετά το θάνατο του πατέρα ή άλλου συγγενή του και την κληροδότηση σ' αυτόν σημαντικής περιουσίας (διαγράμματα 5 και 6).

Διάγραμμα 5

Διάγραμμα 6

Το ίδιο ισχύει και για την περιουσία που δεν περιλαμβάνεται στα προικοσύμφωνα και περιήλθε στην κυριότητα της συζύγου με δωρεά, κληρονομιά ή ως εισόδημα από την εργασία της. Ο νόμος και η πρακτική δεν διαφο-

51. Η σπανιότητα δεν είναι ανεξήγητη. Ακόμα και αν η γυναίκα είχε ιδιόκτητη οικία δεν σημαίνει ότι μπορούσε να τη διαθέσει ελεύθερα, ιδιαίτερα αν είχε παιδιά.

ροποιούν καθόλου την παραπάνω περιουσία από την τυπική προίκα. Η αντικατάσταση δηλ. γίνεται και για τα ακίνητα, κινητά, κοσμήματα ή χρήματα, που έλαβε η γυναίκα από τους γονείς και τους αδελφούς της ως δωρεά ή ως μερίδιο πατρομητρικής περιουσίας. Συνήθως αυτά δηλώνονται μέσα στα δικαιοπρακτικά ή στους τίτλους ως «εξώπροικα», «παράφερνα» ή «πολύφερνα». Πιστεύω ότι η πρακτική έχει σχέση με την αδυναμία σύνταξης επίσημου προικοσυμφώνου, καθώς και με την επικρατούσα άποψη ότι η περιουσία που φθάνει στην κυριότητα της γυναίκας κατά κανόνα προέρχεται από γονείς, αδελφούς ή άλλους συγγενείς και πρέπει εξάπαντος να κληροδοτηθεί στα παιδιά της. Η προίκα χαρακτηρίζεται κυρίως από τη λειτουργία της και όχι αποκλειστικά από το νομικό ή δικαιοπρακτικό τύπο⁵². Καμιά διαφορά δεν υπάρχει αν τα περιουσιακά στοιχεία που απαλλοτριώνονται είναι χρήματα, κινητά ή ακίνητα, αν είναι προικώα ή εξώπροικα. Σημειώνουμε ότι σε πολλά έγγραφα αναφέρεται ότι η γυναίκα πήρε τα χρήματα και τα κοσμήματα ως εξώπροικα από τον πατέρα της και τους συγγενείς της κατά το γάμο.

Άλλο βάρος όμως έχει η γονική αυτή παροχή (προίκα ή δωρεά), για να χρησιμοποιήσουμε ένα πιο σύγχρονο όρο, αν είναι κινητά (χρήματα, κοσμήματα, ρούχα) και άλλο αν είναι ακίνητα (κτήματα, οικίες). Η συχνότερη προσφορά στη νύφη από τους γονείς της χρηματικής ή κινητής προίκας, εξώπροικων χρημάτων ή κινητών, αντί για ακίνητα, διέπεται από κάποια άλλη λογική. Δείχνει την αντίθεση της οικογένειάς της στην παροχή ακίνητης περιουσίας, που πρέπει να μείνει αδιαίρετη, για να την κληρονομήσουν οι γιοι. Στην περίπτωση αυτή η παροχή και η αντικατάσταση των χρημάτων και των κινητών υποδηλώνουν μια διαφορετική πρακτική. Πρόκειται για πραγματικό «αντιπροίκι», όπως το αναλύσαμε και το ερμηνεύσαμε σε πρόσφατη εργασία μας. Αυτό πάντως δεν ισχύει για τους Αλβανόφωνους της Λαυρεωτικής, όπως συνάγεται από την αναλογία χρημάτων και ακινήτων, που είδαμε, όταν εξετάσαμε τα προικοσύμφωνα⁵³.

Για τους παραπάνω λόγους ταξινομήσαμε τα έγγραφα των αντικαταστάσεων σε δύο μεγάλες κατηγορίες: έγγραφα που αναφέρονται σε ακίνητα και έγγραφα που αφορούν κινητά και χρήματα. Κατόπιν υποδιαιρέσαμε τα έγγραφα σε δυο υποκατηγορίες ανάλογα αν πρόκειται για τυπική προίκα ή εξώπροικα.

Έχουμε συνολικά 90 έγγραφα⁵⁴, από τα οποία τα 29 αναφέρονται σε

52. «*Η προίξ συνιστάται νομίμως εγγράφως τε καί άγράφως, δέον δέ όπως γίνη υπό του άνδρός άποδεκτή*». Σταύρου Ι. Παπαδάτου, *Περί της μνηστείας εις το βυζαντινόν δίκαιον*, έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 1984, σ. 111.

53. Αυτό παρατηρείται κατά κανόνα σε ορεινές και ημιορεινές περιοχές της ενδοχώρας και ιδιαίτερα όπου ο αγροτικός κλήρος είναι μικρός: πρβ. *Ελευθ. Π. Αλεξάκη*, *Παρατηρήσεις σε μια μορφή γαμήλιας παροχής: το αντιπροίκι*, ό.π.

54. Έχουν συνταχθεί 18 στην Αθήνα, τα παλιότερα, 33 στην Κερατέα, 35 στο Λαύρειο (Εργαστήρια), 2 στο Μαρκόπουλο, 1 στο Λιόπεσι και 1 στα Καλύβια.

ακίνητα (ποσοστό 32%). Απ' αυτά τα 6 αφορούν προικώα ακίνητα και τα υπόλοιπα εξώπρoικα. Κινητά και χρήματα αφορούν 49 έγγραφα (ποσοστό 55%), από τα οποία 21 είναι προικώα και τα υπόλοιπα εξώπρoικα. Υπάρχουν επίσης 12 έγγραφα (ποσοστό 13%), που είναι μεικτά, περιλαμβάνουν δηλ. ταυτόχρονα ακίνητα και κινητά. Πρόκειται για έγγραφα που αφορούν κυρίως εξώπρoικη περιουσία. Τα συμβόλαια επομένως αντικατάστασης κινητής περιουσίας αποτελούν την πλειονότητα του συνόλου. Δεν σημαίνει όμως αυτό ότι το ύψος της κινητής ή χρηματικής προίκας ξεπερνούσε το ύψος της ακίνητης, αλλά πως ήταν ευκολότερο σε σύγκριση με τα ακίνητα να πουληθούν τα κινητά ή να ξοδευθούν τα χρήματα.

Το παλιότερο έγγραφο χρονολογείται το 1847, υπάρχουν πάντως αναφορές σε άλλα δικαιοπρακτικά για επίσημες αντικαταστάσεις καί πριν από τη χρονολογία αυτή. Η τελευταία αντικατάσταση χρηματικής προίκας έγινε το 1935. Ουσιαστικά όμως οι αντικαταστάσεις έχουν παύσει πριν από το 1915. Απ' αυτή τη χρονολογία ως το 1935 έχουν γίνει μόνο τρεις αντικαταστάσεις, η μια το 1917 για χρηματική προίκα, η δεύτερη το 1923 για εξώπρoικα ακίνητα και η τρίτη το 1926 για εξώπρoικα χρήματα, κινητά και ακίνητα. Γενικά όμως οι αντικαταστάσεις ακινήτων αραιώνουν πολύ ενωρίτερα, γύρω στο 1900, σε σύγκριση με τις αντικαταστάσεις χρημάτων και κινητών.

Τόπος κατοικίας του ζευγαριού στα περισσότερα έγγραφα αναφέρεται η Κερατέα (ποσοστό 68%), στα υπόλοιπα δηλώνονται ο Κουβαράς (ποσοστό 14%), τα Καλύβια (ποσοστό 12%), και οι άλλοι μικρότεροι οικισμοί (ποσοστό 6%)⁵⁵. Επειδή στα έγγραφα δεν αναφέρεται ο τόπος προέλευσης κάθε συζύγου (άνδρα και γυναίκας) χωριστά, υποθέτουμε ότι συχνά ο τόπος εγκατάστασης του ζευγαριού ήταν και ο τόπος καταγωγής του γαμπρού και της νύφης στο βαθμό που συνηθιζόταν η ενδογαμία στον οικιστικό χώρο.

Το επάγγελμα και η ιδιότητα του συζύγου στις μισές σχεδόν περιπτώσεις έχει σχέση με τη γεωργία ή τη γη (γεωργός, γεωργοκτηματίας, κτηματίας), στις υπόλοιπες ο γαμπρός είναι ελεύθερος επαγγελματίας (αστός), υπάλληλος ή εργάτης. Πρέπει να αναφέρουμε ότι ως προς τον τόπο εγκατάστασης των ζευγαριών και το επάγγελμα του συζύγου, με εξαίρεση τους ιερείς και ένα ποτοποιοό κάτοικο Καλυβίων, όλοι οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι υπάλληλοι και οι εργάτες είναι κάτοικοι Κερατέας (πίνακας 8). Αυτό είναι φυσικό, γιατί πολύ πριν το 1900 η Κερατέα αποτέλεσε διοικητικό και εμπορικό

55. Επισημαίνουμε το μικρό αριθμό αντικαταστάσεων από τα Καλύβια και τον Κουβαρά. Οι αντικαταστάσεις στις οποίες το ζευγάρι δηλώνει τόπο κατοικίας την Κερατέα είναι σχεδόν τριπλάσιες σε μια περίοδο που ο πληθυσμός της δεν ήταν ούτε διπλάσιος του πληθυσμού και των δύο αυτών χωριών μαζί. Η διαφορά δείχνει ότι στην Κερατέα οι οικονομικές συναλλαγές είχαν επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό και τις οικογενειακές πρακτικές.

κέντρο με ποικίλες δραστηριότητες, ενώ λόγω γειτνίασης πολλοί από τους κατοίκους της εργάζονταν στα μεταλλεία του Λαυρείου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Επάγγελμα του συζύγου και κατοικία ζευγαριού

	Κερατέα	Κουβαράς	Καλύβια	Άλλοι οικισμοί*	Σύνολο
Γεωργός	20	5	3	3	34%
Γεωργοκτηματίας	14	2	4	—	22%
Κτηματίας	3	3	—	—	6,5%
Εργάτης	10	—	—	1	12%
Αστός**	13	2	2	1	20%

Κατά κανόνα τα έγγραφα χαρακτηρίζονται από τους τίτλους ή μέσα στο κείμενο ως «αντικαταστάσεις» ή «αντικαταστατικά», κατ' εξαίρεση ως «μεταβιβαστικά» ή «παραχωρητήρια». Πρέπει ωστόσο να αναφέρουμε ότι ένας πολύ μικρός αριθμός εγγράφων, από τα παλιότερα (1866-1874), δηλώνονται μέσα στο κείμενο, γιατί δεν έχουν τίτλους, ως πωλητήρια. Στο τέλος του συμβολαίου όμως αναφέρεται ότι τα χρήματα της αγοράς τα είχε η σύζυγος από την πώληση προικίων ή κληρονομικών ακινήτων της. Επομένως πρόκειται για αντικαταστάσεις περιουσίας ή προίκας. Σπανιότατα τα έγγραφα χαρακτηρίζονται ταυτόχρονα ως πωλητήρια και αντικαταστάσεις. Η δυσκολία να εντοπισθούν αυτά τα έγγραφα μέσα σ' ένα τεράστιο αριθμό πωλητηρίων —τα περισσότερα δικαιοπρακτικά στα Βιβλία Μεταγραφών είναι πωλητήρια— καθώς και ότι δεν δηλώνεται ή δεν αναφέρεται πάντα η πηγή και ο τρόπος κτήσης των χρημάτων, ούτε αποδεικνύεται αν καταβλήθηκαν πραγματικά (εικονικά πωλητήρια) με ανάγκασαν να περιορισθώ μόνο σε εκείνα που αναμφίσητητα είναι αντικαταστάσεις.

Η παραπάνω πρακτική στα συμβόλαια που δηλώνονται ως πωλητήρια, ενώ είναι αντικαταστατικά, δείχνει τη νοοτροπία. Η παροχή περιουσιακών στοιχείων από την οικογένεια της συζύγου προς το σύζυγο, είτε προικίων είτε εξώπροικων εκλαμβάνεται ως μια αμοιβαία δικαιοπραξία (αγοραπωλησία)⁵⁶. Αν δεν παραχωρηθούν περιουσιακά στοιχεία έναντι, η προσφορά τον

* Θορικός, Πλάκα, Ανάβυσσος.

** Κρεοπώλης, έμπορος, καφεπώλης, κτίστης, παντοπώλης, εμβαλωματής, οινοπώλης ποτοποιός. Στην κατηγορία αυτή για λόγους τεχνικούς περιλαμβάνονται και οι ιερείς και οι υπάλληλοι (δικαστικός κλητήρας, αστυνομικός κλητήρας).

56. Εξηγείται αυτό, γιατί στο ελληνικό δίκαιο επικρατούσε το προικικό σύστημα και ο χωρισμός των περιουσιών των συζύγων. Έτσι οι σύζυγοι μπορούσαν να κάνουν μεταξύ τους οποιαδήποτε δικαιοπραξία (αγοραπωλησία, μίσθωση, ανταλλαγή, δάνειο),

καθιστά οφειλέτη. Τούτο φαίνεται καλύτερα στα συμβόλαια ανταλλαγής μεταξύ των συζύγων είτε αφορούν προικώα είτε εξώπροικα. Η ανταλλαγή αποβλέπει στην ευκολότερη διάθεση (πώληση, υποθήκευση) της περιουσίας της συζύγου. Οι διάφορες στρατηγικές δηλ. εντάσσονται πάντα στον ίδιο σκοπό.

Κατά κανόνα ως λόγος αντικατάστασης αναφέρεται ότι «ο σύζυγος εδαπάνησε, κατηνάλωσε, εξόδευσε ή εχρησιμοποίησε τα χρήματα ή το αντίτιμο των ακινήτων εις ιδίας ή ατομικές ανάγκες, χρήσεις ή επιχειρήσεις». Κάποτε ότι «ο σύζυγος εδαπάνησε τα χρήματα λόγω ασθένειας του εις ιατρούς και φάρμακα». «Επειδή λοιπόν δεν δύναται να αποδώσει τα χρήματα προς αυτήν μετρητά, της παραχωρεί ακίνητα». Μερικές φορές ο σύζυγος δηλώνει ότι «η σύζυγός του έχει απαιτήσεις και αξιώσεις επ' αυτών των χρημάτων». Σ' ένα πολύ μικρό αριθμό εγγράφων αναφέρεται ότι ο σύζυγος δαπάνησε τα χρήματα και για τις ανάγκες της οικογένειας. Η δήλωση είναι περίεργη, γιατί εφόσον τα χρήματα καταναλώθηκαν για τα βάρη του γάμου, κανονικά δεν θα έπρεπε να αντικατασταθούν. Αυτό όμως δεν ισχύει. Απέναντι στις ανάγκες της οικογένειας υπεύθυνος και υπόλογος θεωρείται μόνο ο σύζυγος, ο οποίος οφείλει να διαχειρισθεί ορθά και με σύνεση την περιουσία της συζύγου και αν δεν την επαυξήσει τουλάχιστον να την παραδώσει στα παιδιά τους άθικτη. Άλλωστε ο σύζυγος είχε μόνο την επικαρπία και τη διαχείριση της περιουσίας της συζύγου του, όχι και την κυριότητα, ακόμα και αν ήταν αυτή χρηματική.

Δεν αποκλείουμε το ενδεχόμενο ένας αριθμός των εγγράφων να αποβλέπει αλλού, ιδιαίτερα όταν ο σύζυγος είναι έμπορος ή ελεύθερος επαγγελματίας. Η περίπτωση να είναι χρεωμένος από τη δουλιά του, πρέπει να θεωρείται πολύ πιθανή⁵⁷. Τα καταστήματα και οι οικίες ασφαλίζονται με αυτόν τον τρόπο. Άλλωστε το φαινόμενο της χρέωσης και υποθήκευσης περιουσιακών στοιχείων μετά το 1870 είναι πολύ έντονο. Σημειώνουμε ότι αναφορές σε ενυπόθηκα δάνεια και χρέη είναι πολύ συνηθισμένες μετά τη χρονολογία αυτή στα έγγραφα. Αναφέρεται επίσης συχνά ότι ο σύζυγος δαπάνησε την περιουσία της συζύγου, για να πληρώσει κάποιο χρέος του. Σε ορισμένες περιπτώσεις η ίδια η σύζυγος ξεχρεώνει το σύζυγό της, πουλώντας τα κοσμήματά της (χρυσά ή αργυρά φλουριά) ή υποθηκεύοντας και τελικά απαλλοτριώνοντας κάποια οικία της⁵⁸. Σε μια μάλιστα περίπτωση αναφέρεται ότι ο

εκτός της δωρεάς: *Κ. Η. Πολυγένους*, Περί της απαγορεύσεως των δωρεών μεταξύ των συζύγων, Εν Αθήναις 1890.

57. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο των εικονικών αντικαταστάσεων για χρήματα και κινητά που δύσκολα αποδεικνύεται ότι δόθηκαν, αν δεν αναφέρονται σε προικοσύμφωνο.

58. Κατ' αυτόν τον τρόπο παύει η αποθησαύριση. Ο χρυσός και ο άργυρος μπαίνουν στις

σύζυγος «κατεδιώχθη δικαστικώς δια τα χρέη του», ενώ σε μια άλλη ότι «επωλήθη η περιουσία της συζύγου δια να αποφυλακισθή ο σύζυγος, ο οποίος ευρίσκετο εις την φυλακήν δια χρέη». Αντίθετα, σε παλιότερα έγγραφα οι σύζυγοι δηλώνουν ότι η εκποίηση γίνεται γιατί το ανδρόγυνο το κρίνει αναγκαίο για την οικογένεια.

Οι αντικαταστάσεις γίνονται στο μεγαλύτερο ποσοστό (62%) με κτήματα (αγρούς, αμπέλια, αμπελότοπους, αμπελοφυτείες, ελαιόδεντρα και περιβόλια). Σε μια περίπτωση η αντικατάσταση περιλαμβάνει και ένα αλώνι. Σε μεγάλο επίσης ποσοστό οι αντικαταστάσεις γίνονται με οικίες (54%) και οικοπέδα (33%). Μερικές φορές αντί για ολόκληρη οικία ο σύζυγος της παραχωρεί μερίδιο ή μερίδια εξ αδιαιρέτου (1/2, 1/3, 1/5, 1/6, 3/5)⁵⁹. Σε δύο περιπτώσεις της μεταβιβάζει αντίστοιχα τέσσερις και δύο συνεχόμενες οικίες, ενώ σε μια άλλη η αντικατάσταση γίνεται με καφενείο κτισμένο σε εθνικό οικόπεδο στην Πλάκα. Το έγγραφο είναι σημαντικό και από άλλη άποψη, γιατί περιγράφει πως ήταν επιπλωμένο και εφοδιασμένο ένα καφενείο την περίοδο αυτή σ' ένα οικισμό της ευρύτερης περιοχής του Λαυρείου. Αναφέρονται ναργιλέδες με τα σερβίτσια τους, τραπέζια, καναπέδες, μπουφές, μύλοι του καφέ, κλπ.⁶⁰ Σε ελάχιστες πάντως περιπτώσεις (6,5%) παραχωρούνται καταστήματα. Μια φορά η αντικατάσταση έγινε με κλίβανο (φούρνο) στο Λαύρειο. Αντικαταστάσεις με ζώα γίνονται σπάνια (ποσοστό 6,5%). Πρόκειται για πρόβατα, αίγες, ημιόνους. Στα φορτηγά ζώα αναφέρεται και η ηλικία, το φύλο και το χρώμα τους. Σπάνια επίσης η αντικατάσταση γίνεται με άλλα κινητά. Είναι κυρίως οικιακά έπιπλα και σκεύη, κοσμήματα, ρουχισμός γυναικείος ή οικιακός, καινούριος και μεταχειρισμένος (πίνακας 9)⁶¹.

Σε σχέση με το ποσό της αντικατάστασης αναφέρουμε ότι συνήθως αντικαθίσταται ολόκληρο το οφειλόμενο ποσό, σπανιότατα ένα μέρος του, ενώ σ' ελάχιστες περιπτώσεις υπερβαίνει την οφειλή. Αν το ποσό είναι μικρότερο, ο σύζυγος δηλώνει ότι στο μέλλον θα αντικαταστήσει και το υπόλοιπο. Αν είναι μεγαλύτερο, τότε οι σύζυγοι δηλώνουν στο συμβόλαιο ότι για το υπόλοιπο ποσό η γυναίκα θα εξοφλήσει κάποιο χρέος του συζύγου της ή υποθήκη επί των ακινήτων της αντικατάστασης. Στα παλαιότερα έγγραφα,

---

συναλλαγές. Άλλωστε συχνές ήταν και οι περιπτώσεις πώλησης των κοσμημάτων, για να αγοράσουν κτήματα και οικίες.

59. Πρέπει να αναφέρουμε ότι σε μερικές περιπτώσεις η αντικατάσταση γίνεται με οικία του συζύγου, που έκτισε με δικά του έξοδα σε οικόπεδο της συζύγου του.

60. Το αντικαταστατικό έγινε στην Κερατέα το 1890. Ο σύζυγος ήταν καφεπώλης, κάτοικος Κερατέας.

61. *Κασέλες, τραπέζια, χάλκινα ταψιά, τετζέρηδες, караβάνες, μπλετιζίκια, άργυρά ψέλια, άργυρά κοσμήματα, πεσκούλια, γιορτάνια, έγχώρια ξυλίσματα (= είδος κοσμήματος του κεφαλιού), σεγκούνια, άσπρόρουχα, χράμια.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Είδος αντικατάστασης και κατοικία ζευγαριού

	Κερατέα	Καλύβια	Κουβαράς	Άλλοι οικισμοί*	Σύνολο
Κτήματα	36	6	11	3	62%
Οικίες	37	4	7	1	54%
Οικόπεδα	18	3	6	2	33%
Καταστήματα	5	1	—	—	6,5%
Ζώα	5	1	—	—	6,5%
Κινητά**	7	1	1	—	10%

αν η αξία είναι μεγαλύτερη, ο σύζυγος δηλώνει ότι δωρίζει στη σύζυγό του μέρος της περιουσίας του για τις πολλές υποχρεώσεις ή από ευγνωμοσύνη. Επειδή οι «δωρέες εν ζωή» μεταξύ συζύγων θεωρούνται σύμφωνα με το νόμο άκυρες, ή «αντικατάσταση-δωρεά» είναι ένας τρόπος νομιμοποίησης της δικαιοπραξίας⁶².

6. Σύνθεση και συμπεράσματα

Εξετάσαμε αναλυτικά και διεξοδικά τις γαμήλιες παροχές και αντιπαροχές, όπως παρουσιάζονται στα Βιβλία Μεταγραφών. Στόχος μας τώρα είναι να επιχειρήσουμε μια σύνθεση και να καταλήξουμε σε συμπεράσματα για το χαρακτήρα των παροχών σε σχέση με τη δομή της οικογένειας και της κοινωνίας στην περιοχή. Σημαντική προς τούτο βοήθεια μας πρόσφεραν οι συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε επιτοπίως και η έρευνα στα δημοτολόγια των τριών χωριών.

Η προίκια, όπως εμφανίζεται στα έγγραφα, δείχνει ότι βρίσκεται σε ενδιαμέση μορφή απ' αυτή του ορεινού ελληνικού ηπειρωτικού χώρου και των νησιών του Αιγαίου. Θεωρείται εδώ αυτονόητο ότι η γυναίκα θα προικισθεί ή θα πάρει το πατρομητρικό μερίδιό της σε κτήματα κατά το γάμο, όμως κατά κανόνα δεν προικίζεται με οικία⁶³. Παρ' όλα αυτά θεωρείται εξίσου

* Θορικός, Πλάκα, Ανάβυσσος.

** Κοσμήματα, ρουχισμός, οικιακά έπιπλα και σκεύη.

62. Κ. Η. Πολυγένους, Περί της απαγορεύσεως των δωρεών, ό.π.

63. Κατά τους πληροφορητές είναι πολύ σπάνιες οι περιπτώσεις προικοδότησης με οικία, αν δεν προσληφθεί σάγαμπρος. Μπορεί να συμβεί αυτό, μόνο αν υπάρχουν περισσότερες οικίες, ή σε ειδικές περιπτώσεις, π.χ. αν είναι ο γαμπρός ορφανός. Τα τελευταία χρόνια όμως είναι πιο συχνή η προικοδότηση της νέφης με οικία (διαμέρισμα) στην Αθήνα.

σημαντικό να έχει η γυναίκα ιδιόκτητη οικία. Π.χ. βλέπουμε οι αντικαταστάσεις να γίνονται σε μεγάλο ποσοστό (54%) με οικία του συζύγου. Είναι άλλωστε στενή η σχέση της πρακτικής αυτής με τους άλλους τρόπους μεταβίβασης της περιουσίας. Υπενθυμίζουμε ότι και στα θεώρητρα το ποσοστό που ο γαμπρός προσφέρει οικία στη νύφη είναι υψηλό (73%). Παραλείπουμε τα πωλητήρια και τις ανταλλαγές μεταξύ των συζύγων και τα «δωρητήρια αιτία θανάτου», όπου παρατηρείται η ίδια μεθόδευση. Η στρατηγική αυτή λύνει ένα σημαντικό οικογενειακό πρόβλημα: εξασφαλίζει τη γυναίκα για όλη τη ζωή της από άποψη στέγασης. Ενώ στον ορεινό και ημιορεινό χώρο με τις αντικαταστάσεις της προίκας οι γυναίκες αποκτούν κτήματα, εδώ, η απόκτηση κτημάτων με κληρονομιά ή προικοδότηση θεωρείται δεδομένη, καί με πιο προχωρημένες αντικαταστάσεις αποκτούν οικίες⁶⁴. Αυξάνεται με αυτόν τον τρόπο το ποσοστό γυναικών που έχουν στην κυριότητά τους οικία πέρα από τις περιπτώσεις προικοδοσίας τους ή της πρόσληψης στην οικία σώγαμπρου. Ως ένα βαθμό η μεθόδευση αυτή συνδέεται με την αποδιοργάνωση της πολυπυρηνικής διευρυμένης οικογένειας, με το νεοτοπικό γάμο, με το πρόβλημα της φροντίδας των γερόντων (γηροκόμι), με τη δυνατότητα των αδελφών ή των άλλων συγγενών του συζύγου να διώξουν την άτεκνη χήρα από την οικία μετά το θάνατό του. Παράλληλα είναι απόδειξη της στενότερης σχέσης των συζύγων, σχέσης που έστω και αν είναι και αυτή αβέβαιη και ασταθής, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έρχεται πάντως σε πρώτη θέση, πάνω δηλ. και από την σχέση γονέων-παιδιών.

Η οικία όμως δεν θα κληροδοτηθεί στην κόρη, παρά μόνον εφόσον δεν παραμείνει κάποιος γιος μαζί. Προικίζονται πάντως οι κόρες με οικόπεδα. Η προικοδότηση αυτή βρίσκεται σε στενή συνάφεια με την παραχώρηση οικοπέδων και στους γιους. Άλλωστε ούτε οι γιοι παίρνουν πάντα οικίες, όταν χωρίζουν από την πατρική οικογένεια. Οι γονείς τους παραχωρούν συνήθως οικόπεδα και τους δίνουν χρήματα, για να οικοδομήσουν. Παρατηρούμε δηλ. κάποια ισότητα δικαιωμάτων των παιδιών άσχετα από φύλο. Η παραπάνω διευθέτηση όμως δεν αποτελεί μια τοπική ιδιομορφία. Γνωρίζουμε ότι το σύστημα συναντιέται με μικρές διαφορές σε όλο το χώρο της ανατολικής ηπειρωτικής Ελλάδας, σε μια ζώνη που αρχίζει από τα παράλια της Ανατολικής Λακωνίας και φθάνει μέσω Πηλίου ως τα παράλια της Μακεδονίας και της Θράκης⁶⁵. Αντίθετα, στον ορεινό και ημιορεινό χώρο της ενδοχώρας, οι

64. Και σ' αυτές τις περιοχές μερικές φορές οι αντικαταστάσεις γίνονται με οικία του συζύγου, αλλά δεν είναι τόσο συχνές, όπως στη Ν.Α. Αττική: *Ελευθ. Π. Αλεξάκη*, Παρατηρήσεις σε μια μορφή γαμήλιας παροχής: το αντιπρόικι, ό.π., σ. 130 και 138.

65. Το ίδιο συνέβαινε και στα νησιά του Αργοσαρωνικού, π.χ. στις Σπέτσες ο γαμπρός έκτιζε οικία σε δικό του οικόπεδο, ή αγορασμένο ή χαρισμένο από τον πεθερό του. Αν ο πατέρας του ήταν φτωχός, τότε ο γαμπρός κατασκεύαζε μόνος την οικία του. Και

κόρες κατά κανόνα δεν προικίζονται με οικόπεδα, πολύ δε περισσότερο με οικίες. Ο οικιστικός χώρος υπόκειται σε αυστηρό έλεγχο από την πατρική οικογένεια και την πατρογραμμική συγγενική ομάδα. Αυτό άλλωστε ισχύει και για τα κτήματα. Το γεγονός ότι σε ορισμένες περιοχές, όπου οι γυναίκες προικίζονται με οικόπεδα ή παίρνουν ευκολότερα σώγαμπρο, υπάρχουν Αλβανόφωνοι, είναι εντελώς συμπτωματικό. Για τον παραπάνω λόγο θα περίμενε κανείς περισσότερο πατριαρχικές δομές στις περιοχές αυτές. Τελικά το σύστημα καθορίζεται από τις προχωρημένες οικονομικοκοινωνικές δομές του χώρου αυτού.

Το ύψος και το είδος των προικίων ως μεριδίου της πατρομητρικής περιουσίας αποτελεί κριτήριο για το χαρακτηρισμό και την τυπολογική ταξινόμηση της προίκας. Τα δεδομένα που θα εκθέσουμε παρακάτω μας οδηγούν στην άποψη ότι το μερίδιο των κοριτσιών δεν ήταν ούτε μεγαλύτερο ούτε μικρότερο από των αρσενικών παιδιών. Συμβαίνει αρκετές φορές η προικιζόμενη κόρη να παρίσταται και να δηλώνει ότι είναι ικανοποιημένη από την προικοδότησή της, ότι θεωρεί τα προικία ως το νόμιμο πατρομητρικό μερίδιό της και παραιτείται από κάθε άλλη απαίτηση και αξίωση επί της πατρομητρικής κληρονομιάς. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι το μερίδιό της είναι μικρότερο από το μερίδιο των αδελφών της: γίνεται γιατί υπάρχουν και άλλα παιδιά, αδελφοί και αδελφές. Το αποδεικνύει η αρκετά συχνή δήλωση των γονιών μέσα στα προικοσύμφωνα, άσχετα αν έχει κάνει η κόρη παραίτηση, ότι επιθυμούν να της παραχωρήσουν και άλλα περιουσιακά στοιχεία μετά το γάμο. Αυτό συμβαίνει, για να συμπληρωθεί το μερίδιο που ίσως κατά τη στιγμή του γάμου θεωρείται ή είναι για λόγους πρακτικούς μικρότερο. Άλλες φορές πάλι οι γονείς δηλώνουν ότι η προικοδότηση της κόρης δεν σημαίνει και αποκλεισμό της από την κληρονομιά μετά το θάνατό τους. Συνδέεται και με τη συνήθεια που είδαμε να γίνονται τα προικοσύμφωνα μετά το γάμο. Αντίθετα, στις ορεινές και ημιορεινές περιοχές η προικοδότηση κατά το γάμο θέτει τέρμα σε οποιαδήποτε άλλη περιουσιακή διευθέτηση της κόρης με τους γονείς και τους αδελφούς της⁶⁶.

Είναι εύλογο πάντως το μερίδιο της κόρης σε ακίνητα να είναι κάπως μικρότερο, εφόσον η προίκα περιλαμβάνει επιπλέον κινητά και χρήματα. Όμως είδαμε ότι η προικοδότηση ειδικότερα με χρήματα συνολικά δεν έφθανε ούτε το 1/3 του αριθμού των προικοσυμφώνων. Εξάλλου οι προφορικές πληροφορίες συντείνουν στην άποψη ότι η κόρη και ο γιος είχαν την ίδια θέση από άποψη κληρονομικών δικαιωμάτων. Στην Κερατέα οι πληρο-

εδώ συνήθως στην πατρική οικία παρέμενε ο τελευταίος γιος: *Ι. Δ. και Π. Ι. Ζέπων*, Συλλογή τοπικών ελληνικών εθίμων, εκδ. Φέξη, Αθήναι 1931, σ. 121.

66. Πρβ. *Μαρία Γ. Στυλιανούδη*, Φίλια Καλαβρύτων: Ανάλυση τοπικών εθίμων Ε.Κ.Ε. Ε.Κ. 1 (1987) 110-111.

φορητές υποστηρίζουν ότι «ο πεθερός βοηθούσε το γαμπρό. Αν ήταν καλό παιδί, τα καλύτερα τα έπαιρνε ο γαμπρός» ή «ο πατέρας μοίραζε την περιουσία με διαθήκη αλλά τα 'θελαν οι γαμπροί στο γάμο» και συμπληρώνουν «ό,τι έχει ευχαρίστηση θα δώσει ο πατέρας σε κάθε παιδί». Ακόμα και σε περιπτώσεις απαγωγών ο πατέρας δίνει προίκα, καμιά φορά μικρότερη, αλλά με κανένα τρόπο δεν αποκλείει την κόρη από τα κληρονομικά της δικαιώματα.

Ένα άλλο θέμα είναι η παρουσία της «προγαμιαίας δωρεάς» στην περιοχή. Σημειώνουμε ότι από την επιτόπια έρευνα προκύπτει πως δεν υπήρχε ο θεσμός της «εξαγοράς της νύφης». Ο θεσμός αυτός ήταν μια πολύ μακρινή ανάμνηση. Δεν υπάρχουν συγκεκριμένα παραδείγματα και αναφορές⁶⁷. Στην Κερατέα σε μια σχετική ερώτηση, μου απάντησαν, «πολύ παλιά λένε ότι δίναν στον πατέρα, για να αγοράσουν τη γυναίκα, μετά τη φορτώναν πίσω μπρος φλουριά τη νύφη, την κέρναγαν». Αλλά και στον Κουβαρά και στα Καλύβια δεν μου έδωσαν σχετικές πληροφορίες. Η «εξαγορά της νύφης» έχει συνδεθεί με την ύπαρξη πατρογαμικών συγγενικών ομάδων (γενών και γενιών) και πολυπυρηνικών πατροπλευρικών οικογενειών, γιατί είναι μια συμβολική ή πραγματική μεταβίβαση των συνολικών δικαιωμάτων πάνω στη γυναίκα από την οικογένειά της στην οικογένεια του γαμπρού⁶⁸. Είναι επομένως λογικό να απουσιάζει από την περιοχή, όπου η οργάνωση αυτή έχει εκλείψει πολύ ενωρίς. Υπάρχει όμως σχέση «εξαγοράς της νύφης» και «προγαμιαίας δωρεάς». Αρκετοί ιστορικοί των θεσμών και εθνολόγοι έχουν υποστηρίξει ότι η «προγαμιαία δωρεά» έχει εξελιχθεί από την «εξαγορά της νύφης». Αυτό γίνεται στις πλουσιότερες οικογένειες με την παραχώρηση της παροχής που παίρνει ο πατέρας από το γαμπρό στην κόρη του, αργότερα

67. Άλλωστε η «εξαγορά της νύφης» δεν συναντιέται ούτε στην υπόλοιπη αλβανόφωνη Αττική, αντίθετα η «προγαμιαία δωρεά» ήταν πολύ διαδεδομένη στην περιοχή, καθώς και στην Αθήνα τους δύο περασμένους αιώνες: *Χατζησωτηρίου*, ό.π. σ. 464-478· *Κώστα Πρίφτη*, Γύρω από το πρόσωπο του Γιάννη Ντάβαρη, «Συμβολή», τεύχ. 26, σ. 14-16· *Κωνσταντίνα Μπάδα—Τσομώκου*, Η αθηναϊκή φορεσιά κατά την περίοδο 1687-1834. Ενδυματολογική μελέτη. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1983, σ. 35. Πρέπει πάντως να αναφέρουμε ότι στην Αλβανία αλλά και σ' ορισμένες περιοχές της Ηπείρου συναντιέται η «εξαγορά της νύφης». Στην Ήπειρο είναι γνωστή ως «αγριλίκι», στην Αλβανία ως «agërlëk» ή «paret e nouse»· βλ. *Ελευθ. Π. Αλεξάκη*, Η εξαγορά της νύφης, ό.π., σ. 19 και 117, και τη σχετική βιβλιογραφία. Σε ορισμένες περιοχές όμως της Αλβανίας συναντάμε και την «προγαμιαία δωρεά»: *Ν. Βερνίκου*, Το κατάστιχο των προικοσυμφώνων των συνοικεσίων της μονής του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού στο Καλικόντασι της Μουζακιάς (1819-1843) και η προγαμιαία δωρεά, Πρακτικά Γ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου (Αλεξανδρούπολη, 14-18 Οκτ. 1976), Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 41-170.

68. *Ελευθ. Π. Αλεξάκη*, Η εξαγορά της νύφης, ό.π., σ. 106-109.

με την προσφορά του γαμπρού κατευθείαν στη νύφη. Ταυτόχρονα αυξάνονται και τα άλλα γαμήλια δώρα από το γαμπρό και τους συγγενείς του προς τη νύφη. Αυτό συμβαίνει σε κοινωνίες, όπου έχουν ατονήσει η πατρογραμμική καταγωγή και οι πατροπλευρικές πολυπυρηνικές οικογένειες. Συνάγεται επομένως ότι η «εξαγορά της νύφης» συνδέεται με εξισωτικές κοινωνικές δομές, ενώ η «προγαμιαία δωρεά» με κάποια ταξική και ιεραρχική διαστρωμάτωση⁶⁹.

Ο παραπάνω συγκερασμός έχει ολοκληρωθεί θεσμικά σε όλη την περιοχή του Δυτικού, Βόρειου και Νότιου Αιγαίου πολύ ενωρίς. Η εξέλιξη όμως αυτή δεν είναι καινούρια. Η «προγαμιαία δωρεά» εμφανίζεται στην περιοχή του Αιγαίου για πρώτη φορά στη νομοθεσία της πρωτοβυζαντινής περιόδου (4ος αιώνας μ.Χ.). Αρχικά συνδέθηκε με την παρθενία της νύφης, ενώ αργότερα με την εξασφάλιση της γυναίκας σε περίπτωση διαζυγίου ή θανάτου του συζύγου. Αντιστοιχούσε πάντα σε ένα μέρος της προίκας της γυναίκας (1/2, 1/3, 1/4), αλλά η αναλογία δεν ήταν σταθερή σ' όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η σχέση της «προγαμιαίας δωρεάς» με την παρθενία της νύφης φαίνεται στο θεώρητρο, όπως το είδαμε στα έγγραφα που εξετάσαμε. Σημειώνουμε ότι σε ένα έγγραφο δηλώνεται ρητά ότι η προσφορά του θεώρητρου γίνεται «ιδίоти ο γαμπρός τελεί εν χηρεία η δε νύφη τυγχάνει παρθένος»⁷⁰. Πρέπει να αναφέρουμε εξάλλου ότι σε όλη την Ελλάδα διασώθηκαν ως πρόσφατα τελετουργίες «ελέγχου της παρθενίας» την επόμενη ημέρα του γάμου. Οι γονείς και οι συγγενείς του γαμπρού εξέταζαν το υποκάμισο της νύφης και όταν ήταν εντάξει το «ασήμωναν». Και στους Αλβανόφωνους της Λαυρεωτικής υπήρχε αυτό το έθιμο μέχρι το 1940. Τα χρήματα που έριχναν τα ονόμαζαν «*παράτε ντέ νούσέ*», δηλαδή «*χρήματα για τη νύφη*». Λένε: «*στίν παρά ντέ τιμί*», δηλαδή «*ρίχναν χρήματα στην τιμή*»⁷¹.

Η θεσμοθετημένη «προγαμιαία δωρεά» έχει συσχετισθεί από πολλούς μελετητές και με κάποια αστάθεια του γάμου. Γι' αυτό υπήρχε η ανάγκη εξασφάλισης της γυναίκας. Δυστυχώς όμως εκτός από τις νομικές εργασίες που ήδη αναφέραμε δεν υπάρχουν ανθρωπολογικές μελέτες για την «προγα-

69. Η θεωρία αυτή είναι πολύ παλιά, έχει γίνει όμως δεκτή και από νεότερους ερευνητές: Δ. Δ. Βορρέ, *Περί προγαμιαίας δωρεάς*, ό.π., σ. 17· William J. Goode, *The family*, New Jersey 1964, 49 και 98· πρβ. και Ελευθ. Π. Αλεξάκης, *Η εξαγορά της νύφης*, ό.π., σ. 110-112.

70. Ταυτίζεται αρχικά με το θεώρητρο ως αμοιβή για την απώλεια της παρθενίας *pretium pudicitiae* (= φθόριον ἔδνον) ή *pretium virginitatis* (= βραβείον παρθενίας): Ν. Μάτση, *Πραγματεία περί προγάμου δωρεάς*, ό.π., σ. 62-65· Σταύρου Παπαδάτου, *Περί της μνηστείας*, ό.π., σ. 112 και 118, υποσ. 1.

71. Σε περίπτωση, όπου η νύφη δεν βρισκόταν εντάξει, μπορούσαν να τη γυρίσουν πίσω, εκτός αν γινόταν κάποιος συμβιβασμός με επαύξηση της προίκας (πανωπρόικι).

μιαία δωρεά», οι οποίες να ενισχύουν αυτή την άποψη. Ο Melford Spiro που μελέτησε το θεσμό σε μια περιοχή της Ν.Α. Ασίας κατέληξε σε ορισμένα συμπεράσματα. Τα αναφέρουμε έστω και αν πιστεύουμε ότι κάθε κοινωνία έχει την ιδιαιτερότητά της. Εκεί η «προγαμιαία δωρεά» συνδέεται: α) με το νεοτοπικό γάμο. β) Με την αστάθεια του γάμου. γ) Με την ισογαμία. δ) Με την περιορισμένη ζήτηση γυναικείας εργασίας στη γεωργία. ε) Με το γόητρο, την οικονομική και κοινωνική θέση της νύφης και της οικογένειάς της. στ) Με την παρθενία της νύφης και τη δυσκολία να έλθει σε δεύτερο γάμο χήρα ή διαζευγμένη⁷². Σημειώνουμε ότι και στην κοινωνία των Αλβανοφώνων της Ν.Α. Αττικής επικρατούν παρόμοιες συνθήκες⁷³.

Ένα καίριο ερώτημα είναι: Βρίσκεται ο γαμπρός σε δυσμενέστερη και η νύφη σε ευνοϊκότερη θέση για τη σύναψη του γάμου; Η συγκατάθεση της νύφης προϋποθέτει κάποια σημαντική δωρεά του γαμπρού που το ύψος της είναι ανάλογο με την οικονομική και κοινωνική θέση της οικογένειάς της νύφης. Γι' αυτό το λόγο ήταν δύσκολη η σύναψη υπεργαμικού συνοικέσιου φτωχών οικογενειών με πλούσιες. Έπρεπε η «προγαμιαία δωρεά» να είναι ανάλογη της περιουσίας ή προίκας της νύφης. Αν συνέβαινε υπεργαμικό συνοικέσιο, γινόταν με διαφορετική διευθέτηση. Η δυσχερέστερη θέση του άνδρα στη σύναψη του γάμου φαίνεται καλύτερα, όταν είναι χήρος και παντρεύεται χήρα. Δεν προσφέρει η γυναίκα παλικάριάτικο αλλά ο άνδρας «προγαμιαία δωρεά», που έχει όμως πολλά κοινά στοιχεία, όπως είδαμε, με το θεώρητρο. Μερικές φορές ο γαμπρός δικαιολογεί τη δωρεά αυτή μέσα στο συμβόλαιο λόγω της προχωρημένης ηλικίας του. Σημειώνουμε ότι ακόμα και μετά την εξαφάνιση της «προγαμιαίας δωρεάς» από τα δικαιιοπρακτικά και σχεδόν μέχρι πρόσφατα ο γαμπρός και οι συγγενείς του που ενεργούσαν για το συνοικέσιο πρόσφεραν ένα χρηματικό δώρο στη νύφη ως «καπάρω»⁷⁴.

72. Melford E. Spiro, Marriage Payments: A Paradigm from the Burmese Perspective, *Journal of Anthropological Research* 31 (1975) 89-115.

73. Δεν υπάρχουν ακριβείς πληροφορίες ή στατιστικές για τα διαζύγια στην περιοχή. Υπάρχουν όμως ενδείξεις από πληροφορίες που συγκέντρωσα κατά την επιτόπια έρευνα ότι ο γάμος ήταν περισσότερο ασταθής (χωρισμοί, εγκαταλείψεις) από ότι στις ορεινές και ημιορεινές περιοχές, όπου επικρατούσε η πατρογαμική καταγωγή και συναντιόνταν πολυπληρείς πατροπλευρικές οικογένειες. Ως προς τη ζήτηση των γυναικών για απασχόλησή τους στη γεωργία τα στοιχεία αποδεικνύουν ότι αυτό δεν συνέβαινε. Κριτήριο συνθήκας για την αυξημένη ή όχι ζήτηση των γυναικών είναι η συχνότητα που η νύφη είναι μεγαλύτερη σε ηλικία από τον άνδρα. Και στα τρία χωριά όμως, με μικρές διαφορές, κατά κανόνα οι άνδρες είναι μεγαλύτεροι από τις γυναίκες. Εξάλλου κατά κανόνα παντρεύονταν πρώτα οι κόρες με σειρά ηλικίας και μετά ακολουθούσαν οι γιοι. Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από τα δημοτολόγια των τριων χωριών.

74. Σημειώνουμε ότι ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται για την «εξαγορά της νύφης» στη

Λένε: «έ καπαρός», δηλαδή «την καπάρωσε». Αυτό έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα στα δώρα του αρραβώνα, το «ασήμωμα». Οι πληροφορητές υποστηρίζουν ότι από τα δώρα η νύφη έπαιρνε τα περισσότερα και ο γαμπρός τα λιγότερα⁷⁵. Επομένως όλη η διαδικασία δείχνει τη δυσμενή θέση του άνδρα στη σύναψη του γάμου και φέρνει την «προγαμιαία δωρεά» πιο κοντά στην «εξαγορά της νύφης», όπου η θέση του άνδρα στη σύναψη του συνοικεσίου είναι ακόμα πιο δυσμενής.

Ένα άλλο οικογενειακό πρόβλημα συνδέεται με τα θεώρητρα και τα παλικάριάτικα. Οι παροχές αυτές ήταν αμετάκλητες δωρεές που δεν επιστρέφονταν σε περίπτωση διαζυγίου ή θανάτου του ενός από τους συζύγους. Δεν υπέκειντο δηλ. στο νόμο που ίσχυε για την προίκα και για την κυρίως «προγαμιαία δωρεά». Παραχωρούνταν μόνο ως απαραίτητη προϋπόθεση για να συναφθεί ο γάμος. Π.χ. σ' ένα έγγραφο δηλώνεται ότι «προς επίτευξιν του γάμου τούτου είχε υποσχεθεί ο σύζυγος εις την σύζυγόν του θεώρητρον». Σ' αυτές τις περιπτώσεις οι δωρεοδόχοι σύζυγοι είχαν την απόλυτη κυριότητα των δωρουμένων, μπορούσαν επομένως να τα διαθέσουν ελεύθερα, να τα πουλήσουν δηλ. ή να τα μεταβιβάσουν σε οποιονδήποτε. Οι παροχές όμως αυτές γίνονταν από ανθρώπους που ατύχησαν στον πρώτο γάμο τους και συχνά είχαν αποκτήσει παιδιά. Η δωρεά τότε είχε επιζήμιες συνέπειες για τα παιδιά, που γεννήθηκαν από τον προηγούμενο γάμο. Ήταν δηλ. πιθανόν τα παιδιά αυτά ν' αδικηθούν. Γι' αυτό σε αρκετά έγγραφα γίνεται καταστροφική γηση του θεσμού με όρους, π.χ. να κληρονομήσουν τα ακίνητα εξίσου τα παιδιά από τον πρώτο και το δεύτερο γάμο. Ενδεικτική είναι η περίπτωση μιας μητριάς, που έχοντας επίγνωση ότι ο πρόγονός της αδικήθηκε από τον πατέρα με την προσφορά σ' αυτήν του θεώρητρον, μετά το θάνατο του συζύγου της, του δωρίζει μερικά κτήματα.

Η κοινωνία, της οποίας εξετάζουμε τις γαμήλιες παροχές, προσφέρει τη δυνατότητα ενός δεύτερου γάμου στον άνδρα και τη γυναίκα που χήρεσαν

Δυτική Θεσσαλία και Μακεδονία. Η διαφορά έγκειται ότι το «καπάρο» το πρόσφεραν στον πατέρα της και όχι στην ίδια: *Ελευθ. Π. Αλεξάκη*, Η εξαγορά της νύφης, ό.π., σ. 25 και 47.

75. «Στή νύφη γίνονταν τά περισσότερα δῶρα καί στό γαμπρό τά λιγοστά. Στή νύφη καδένες παλιά, ἄλυσα μέ κορδόνια πολλά, τάλιρα, δίφραγκα μπροστά καί στό κεφάλι ἕνα φέσι ὄλο φλουριά χρυσά. Ὁ γαμπρός τά ἔδινε. Τό γιορντάνι ἦταν πιά ψηλά στό στήθος, δέν εἶχε ὅμως πολλά φλουριά καί μελετζίκια ἔπαιρνε. Ὁ γαμπρός τό ἔφτιαχνε τό νυφικό. Κι ἐμεῖς εἴχαμε τοῦ γαμπροῦ πουκάμισο» (Κερατέα). «Ἡ προγαμιαία δωρεά ἦταν νομίσματα, χρήματα. Ἐδινε ὁ πεθερός ἀνάλογα μέ τή δύναμή του. Καί τώρα δίνουν ἀσημικά, δίνουν οἱ συγγενεῖς της καί λεφτά. Τά καρφάνουν μέ καρφίτσες στό νυφικό. Μαζεύει ἔτσι ἕνα ἑκατομμύριο» (Καλύβια). «Καί τώρα γίνεται τό καπάρωμα. Στό νυφικό λεφτά ἀντί γιά δῶρα. Στό κουσουμί καί τό νυφικό οἱ συγγενεῖς βάζουν λεφτά κατά προτίμηση στό δικό τους συγγενή» (Κουβαράς).

και έχουν ανάγκη ο πρώτος από φροντίδα ιδιαίτερα στα γεράματα, η δεύτερη από οικονομική στήριξη και ένα χέρι βοήθειας. Αυτό όμως δεν γίνεται χωρίς επιπτώσεις, για μερικά πρόσωπα και μάλιστα πολύ αγαπητά, τα παιδιά. Σύγκρουση συμφερόντων, αναγκών και συναισθημάτων.

Κλείνοντας, πιστεύουμε ότι μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα για την εξέλιξη της προγαμιαίας δωρεάς με αφορμή την αναλογία της σε σχέση με την προίκα: βλέπουμε ότι το ύψος της είναι μάλλον μικρό, ενώ εξαφανίζεται πολύ ενωρίς⁷⁶. Βρισκόμαστε επομένως σε μια μεταβατική περίοδο. Το θεώρητρο διατηρείται σε μεμονωμένες περιπτώσεις περισσότερο χρόνο, όμως χάνεται και αυτό από τα έγγραφα ενωρίς⁷⁷. Τα παλικαριάτικα εξάλλου βαθμηδόν ταυτίζονται με την προίκα και τελικά αφομοιώνονται απ' αυτή. Σημειώνουμε ότι η προσφορά δηλώνεται στα τελευταία έγγραφα ταυτόχρονα και με τους δύο όρους. Οι χήρες ξαναπαντρεύονται συχνότερα. Η προίκα παραχωρείται συνήθως με αυτοπροικοδότηση και αυξάνεται, γιατί ενσωματώνονται σ' αυτή και τα παλικαριάτικα. Όλα τα στοι-

76. Η εξέλιξη πέρασε από διάφορες φάσεις: Την παλιότερη περίοδο η «προγαμιαία δωρεά» σε ασημικά και χρυσαφικά πρέπει να ήταν υποχρεωτική για τις εύπορες οικογένειες. Π.χ. σε μερικά έγγραφα αναφέρεται ότι «ο γαμπρός προσφέρει πάντα τα απαραίτητα κοσμήματα λόγω προγαμιαίας δωρεάς». Φαίνεται όμως ότι προς το 1900-1910 η υποχρέωση ατόνισε. Σύμφωνα με τις προφορικές πληροφορίες «*ὁ γαμπρός καὶ ὁ πατέρας του ἔδιναν δῶρο στὴ νύφη ἄλυσίδες, γιορντάνι, ὄχι δμῶς ὅλοι, οἱ δύο στοὺς ἑκατό. Ἔδιναν καὶ οἱ συγγενεῖς. Περνοῦσαν οἱ γυρολόγοι καὶ τοὺς τὰ δὶναν τσάμπα. Τώρα κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ*». Ενδεχομένως όμως τα χρυσά φλουριά και τα γιορντάνια να είχαν βγει από τέτοιου είδους συναλλαγές καθώς πλέον ο χρυσός είχε αρχίσει να εισέρχεται στις οικονομικές σχέσεις. Ίσως όμως να έχει σχέση και με την αλλαγή της ενδυμασίας της νύφης: πρβ. *Ελένη Ν. Σταμάτη*, *Η νυφική στολή της Παιανίας*, περ. «Συμβολή», τεύχ. 8, σ. 19-20. Όμως σχεδόν συγχρόνως έπαυσαν και οι προσφορές χρηματικής «προγαμιαίας δωρεάς» και οι λόγοι είναι διαφορετικοί. Πρόκειται πλέον για ουσιαστική μεταβολή στη νοοτροπία και την πρακτική. Αξίζει να αναφέρουμε μια περίπτωση κατά την οποία, όταν ο συμβολαιογράφος υπενθύμισε στο γαμπρό να γράψει «προγαμιαία δωρεά» στη νύφη, αυτός αρνήθηκε. Το προικοσύμφωνο έγινε στην Κερατέα το 1891. Η νύφη ήταν κάτοικος Κερατέας και ο γαμπρός έμπορος, κάτοικος Πειραιά, καταγόταν όμως και αυτός από την Κερατέα. Σημειώνουμε ότι είχε λάβει ιδιαίτερα υψηλή προίκα για την περίοδο εκείνη αξίας 15.000 δρχ. Συμβολαιογράφος: «*Υπέμνησα πρὸς τοὺτοις εἰς τὸν μελόνυμφον Σ.Σ., ὅπως καὶ αὐτὸς γράψῃ εἰς τὴν μελόνυμφόν του Α. «προγαμιαίαν δωρεάν», οὗτος μοι εἶπε ὅτι οὐδεμίαν προγαμιαίαν δωρεάν δίδει ἢ γράφει τῆς μελλονύμφου του καθ' ὅσον οὗτος προσέφερεν ἄρκετὰ πρὸς αὐτὴν κατὰ τοὺς ἄρραβῶνας του, ἅτινα καὶ τῆς ἐδῶρισε ἔκτοτε τιμαλφὴ κοσμήματα*».

77. Πρέπει να αναφέρουμε πάντως ότι μέχρι τελευταία ηλικιωμένοι γαμπροί μεταβιβάζουν στις νύφες ακίνητα. Αυτό γίνεται είτε για εξασφάλιση, επειδή ο άνδρας μπορεί να έχει παιδιά, είτε ως προσφορά έναντι του γηροκομίου του ηλικιωμένου.

χρεία δείχνουν ότι η πορεία προς την απόλυτη κυριαρχία της προίκας είναι αναπόφευκτη.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Π. ΑΛΕΞΑΚΗΣ

Summary

MARRIAGE PAYMENTS AMONG THE ALBANIAN - SPEAKING GREEKS OF SE. ATTICA - LAVREOTIKI (1850-1940)

In this communication we examine the marriage payments and the counter-offers, which were in use among the Albanian - speaking Greeks according to the contract - registers of the former municipalities of Lavrion and Thoricos.

We trace three categories of marriage payments. The dowry, the dower and the counter-offer for the dowry.

The dowry mainly consists of fields, pieces of land (sites of houses) and secondary of houses and money. The analogies are unstable during these two periods: 1840-1900 and 1901-1940.

The dower is divided into three types: a) The antenuptial donation, b) The «Theoritron», c) The «palikariatikon». The first is offered to the bride by the bridegroom or his father. This payment is usually the 1/5 or the 1/10 of the value of the dowry and it mainly consists of jewelry and money. The «theoritron» is offered by the widower to the bride, who is united to the bonds of marriage for the first time. This is usually fields, pieces of land (sites of houses) and houses.

The «palikariatikon» is a payment of the widow to the young man (palikari), who is to be wed for the first time: This is usually fields.

The counter-offer for the dowry is a security for the wife in the case, where the husband has sold the dowry or wasted a dowry consisting of the money only. In this region the counter-offer is fields, pieces of land (sites of houses) or houses, which belonged to the husband.

Finally in the conclusion we examine the marriage payments in relation to the structure of both family and society among the Albanian - speaking Greeks of this region.

ELEFTHERIOS P. ALEXAKIS